

На віру

Михайло Коцюбинський

ПОВІСТЬ

I

Гнат сидів у корчмі за столом, підперши голову рукою. На столі перед ним стояла пляшка з двома-трьома чарками недопитої мутної сивухи. Невелика чарка з грубого зеленого скла лежала перекинута коло жидівського калача. Гнат частував сусіда Івана; але Івана хтось покликав, і Гнат лишивсь один.

В корчмі було мирно, як щонеділі. В дверях раз у раз з'являлись постаті чоловіків у довгих свитах та високих шапках, парубків в коротких чугайнах, гарних поясах та брилях. Молодиці, одягнені в червоні та сині спідниці гарячої барви, в коротенькі байові "гвавтики", маяли розкішними кінцями квітчастих хусток та побрязкували разками коралів. Йшли пити до корчми, йшли і по горілку, ховаючи пляшки в рукав або за пазуху. Шинкар й не вилазив з свого заграбованого дерев'яними ґратками "ванькирчика". Він усе точив з барильця та подавав половинчики, кватирки, півока, ока. Піт великими краплями котився на його руді вуса, і він обтирав його рукавом сорочки, поглядаючи на гостей хитрими сірими очима.

В корчмі було душно і висіла імла. Попід стіною, за столом, сиділо кілька чоловіків та кругловида гладка жінка. Чарка кружляла по черзі, бесіда переходила в крик, рухи ставали жвавішими, обличчя горіли. Гладка молодиця обмахувала червоне лице червоною хусточкою і приязно осміхалася на всі боки. Деякі чоловіки смоткали люльки, і дим здіймався догори синіми струмочками. Запах горілки, змішавшись з важким духом бакуну, наскрізь прочадив чорні стіни корчми. Несказаний гомін широкими хвилями вилітав з корчми крізь відчинені двері та вибиту шибку в вікні. І чого не було в тому гомоні? І гучна людська гутірка, і жалібний голос пісні, і плач п'яної баби, і писк жидівської дитини. Бадьористі згуки скрипки та цимбали долітали до корчми з-за стіни, де хлопці наймали му дівчатам, і змішувались з празниковим п'яним галасом.

А Гнат сидів, підперши голову рукою, і нічого не чув. Він дивився на стовп сонячного проміння, що, продершись крізь вікно, ліг на стіні чотирма золотими плямами. Сонячне проміння пригадало йому один щасливий день в його житті. Се було торік, в такий самий веселий майовий день. Він стояв у садку під яблунею, вкритою білим цвітом, і говорив з любою дівчиною. Вона осміхалась до його, казала, що любить його... "Піду за тебе, присилай старостів..." З радощів він мало не збожеволів. Та й як його не радіти, коли світ зразу покращав: і сонце веселіше засяло, і пахощі з садків покотились хвилями, і озимина нічогенько показує на сей рік, і сусіда Іван справді добрячий чоловік,— отак, хрін його знає, за що й посварилися... Щастя не вміщувалось у серці, щастя розривало груди! Та чи довго ж тішився він тим щастям? От прийшло лихо і, мов корова язиком, злизало щастя!. Така вже його доля... щербата, мовляв.

Кажуть — діти щасливі; дитина не знає біди, не знає лиха. Пусте! Скільки сягає його пам'ять в час дитинства — усе не вбачає він себе щасливим, Вже на сьомому році почав він помагати батькові в господарстві. Далеко ще до світа, а вже батько будить вставати — худобу пасти чи в поле йти орати, за погонича. Господи, як не хочеться лишати нагрітого місця, як тяжко розлучатись з солодким ранішнім сном! Та суворе батькове слово мов водою холодною обіллє прожене сон... А в полі добре, як сухо та тепло. Але в дощ, у негоду, в осінній холод змокле було, що й ниточки сухої не знайдеш на спині, сяде десь під кущем та кланцає зубами з холоду, та мориться голодом, бо що то за їжа — хліб з цибулею! А мало його побили й батько й мати, вернувшись з корчми п'яні або роз'ятрені гірким бідуванням? Та що про те згадувати! Найгірш зробили, що померли, лишивши його на дев'ятому році сиротою... Віддали його до пана в економію товар пасти. Що вже тоді назнущалися з його досхочу, що наштотхалися! Правда — недовго пас він худобу: на зиму звелів пан узяти хлопця до двору, в поміч льокаєві. Було — забagnetься панам погожої води — льокай і посилає його до криниці. Тягне він здорову, важку баддю, повну води, а в очах аж позеленіє від великої натуги... Руки й ноги тремтять, духу з грудей не можна добути... А слухати треба, бо льокай якраз нагодує "товчениками"! І кожне мало право налаяти його, нехтувати їм, бо він сирота, мужиченя... Ще тоді, порівнюючи життя панів та мужиків, він глибоко пересвідчився, що бог не дав долі мужикам, що для мужиків нема щастя на землі. Ріс він, росло і дужчало з ним те пересвідчення. І справді — де те мужицьке щастя, в чім воно? Не зазнаєш того щастя дитиною, не зазнаєш його й вирісши... Рано вставати, цілий день працювати тяжко на спеці, у поросі, моритися голодом на пісній страві та лягати натомленому без вечері, бо не було кому зварити. бо всі були на роботі — ото мужицька доля. А в голові — як зав'язано, поночі; нічого мужик не знає, не відає, що діється на світі, як запобігти лихові, як заслужити кращу долю... Шукає він часом тої долі на дні чарки, та й там знаходить одно лиш лихо! А серце, хоч б'ється в мужицьких грудях, таки бажає щастя, таки рветься до кращого життя, живе надією.

Раз - він вже парубкував тоді - йому здалося, що він розв'язав оту життєву загадку. От, якби мати вірну дружину, тиху, сумирну, щоб перед нею можна було розкрити своє серце, показати, що там наболіло, запеклося, що труїть чоловіка; щоб вона пожалувала і своїм тихим, приязним словом, мов рукою, зняла всю вагу з серця. Тоді і сухар смачний, тоді і праця неважка! Шматок хліба з водою, аби, серце, з тобою! Відтоді думка про вірну, тиху дружину скрашала його безталання. Одружитися він, візьме жінку по думці, і горе навіки потоне в хвилях родинного щастя! Аби дівчину нагледіти. І він наглянув дівчину зовсім несподівано. Він косив ячмінь, вона плоскінь брала. Ниви їх були поруч. Дівчина співала якусь пісню. Йому сподобався голос дівчини, і він подумав, що добре було б слухати таку пісню в хаті довгого зимового вечора. Вони розговорилися. Вона розказала йому, що називається Настею, що сидить далеко від його на другому кутку з своєю старою матір'ю Явдохою. йому вподобались здорові сиві очі, що тихо сiali з-під довгих вій та широких, як покоси, русявих брів. І личко було гарне — трохи довгасте, але повне, з повними червоними устами. Сміялись лише очі та

уста: підіймуться догори куточки червоних уст — і коло них набіжать дві коротенькі зморшки. Обличчя zostавалось спокійним та сумовитим. Настя якось зразу припала йому до серця. Він не почував уже себе таким самотнім, як перше, наче з'явилась у його яка близька родина. Він почав ходити за нею слідком. Де Настя — там і Гнат. Жнуть на лану пшеницю — він поносить та поскладає в полукіпки її снопи. Копають в пана буряки — він своїми буряками досипає її мірничі. Йому так любо брати на себе її працю, попільжити їй чим змога. Усе частіше постерігав він, що в серці його ворухиться кохання, тихе, приязне кохання, що воно обхоплює цілу його істоту. І він не пручався від того нового чуття, він залюбки, охоче віддавався йому, радів їм. Йому здавалось, що досі він не був цілою людиною, іно половиною, що він знайшов другу половину свою і через те починає жити новим, повним життям. Уявити собі життя без Насті він не міг, не вмів...

А Настя усе була добра, тиха, сумирна. Багато говорити вона не любила. Усе слухає, що говорять другі, і всміхається очима та куточками уст. Але як скаже слово, то так і влетить ластівкою те слово до серця і, мов крильцями, розмає тугу. Тиха, як ягниця, ніжна, як голубка. Гнат почав ходити до їх хати. Ходили й другі парубки. Межи ними був здоровий та веселий парубок Петро. Не раз стискалося Гнатове серце, не раз зсувалися тонкі брови, коли безжурний Петро гнув всілякі жарти, вигадки, весело подитячи сміявся. Настя охоче слухала жартів говіркого Петра і часом навіть забувала на Гната. З природи мовчазна, вона залюбки слухала веселу та гарну бесіду. Досада брала Гната, що він не похопиться бистрим словом, як Петро. З тої досади Гнат ставав ще мовчазнішим. Тільки в серці збиралась ненависть до Петра та жаль до Насті. Але скаже Настя ласкаве слово, вийде до його під яблуню — і він знов лине щасливою думкою в будучи ну. Настя, здається, любила його, але якось не важилась сказати йому рішуче слово. Що було не спитає він: "Підеш за мене? присилати старостів?" — вона в одно: "А я знаю?. Я тебе й так люблю..." Вже й подруга Настина, весела чорна Олександра, сміючись, каже: "Оце, господи! нявчить, наче кицька замліла! Та ти кажи, чи підеш за його, чи не підеш, а то водить парубка-ні собі, ні людям!.." Аж ось одного майового веселого дня сказала Настя, стоячи під яблунею: "Піду за тебе, присилай старостів!" Він не тямився з радощів. Третього дня після тої розмови Гнат з старостами йшов до Явдошиної хати.

Добре пам'ятає він, як колотилось його серце, коли старости взяли за клямку і відчинили двері. В хаті стояв гомін. Петро з староста ми сидів на лаві. Стара Явдоха частувала гостей горілкою й бажала дочці та Петрові щасливої долі. Настя стояла коло печі, підперши голову рукою. Гнат зрозумів усе і враз почув, що в середині в його щось обірвалось, кров попливла з тіла, і він похолов, як мрець. В голові путалися питання: "як? що? за віщо?" Старости щось говорили, він навіть не розібрав гаразд, про що, мабуть, потішали його; далі взяли під руки та, мов п'яного, вивели з хати. Несподіване лихо приголомшило Гната. Йому все здавалось, що він спить, що йому приснився важкий сон, і він силкувався прокинутись. Холодний вечір трохи прохолодив Гната; перша його думка була побачити Настю та дізнатись від неї, що се таке сталося, що

вона робить з ним. Він схопився й побіг до Явдошиної оселі. В Явдошиній хаті було темно. На білій стіні чорніли маленькі вікна. Гнат став під вікном і почав висвистувати пісню, на яку Настя завжди виходила. Та двері не одчинялись, хата стояла німа, як домовина. Гнат десять, сто разів висвистував ту ж пісню, щораз голосніше, думаючи, що Настя не чує. А хата все німувала та дивилась на нього чорними вікнами, наче череп очима-ямами. Кілька разів здавалось йому, що він виразно чує, як заскрипіли двері, стукнув засув, засовгали по сінях босі ноги. Серце тоді переставала битись, і, спинивши дух у грудях, Гнат весь обертався в увагу... Але сінешні двері щільно приставали до одвірка, а навкруги була німа, мертва тиша. Гнат важко переводив дух, підходив до вікна, під котрим спала Настя, та хотів стукати в вікно. Він спершу тихенько стукнув в шибку, далі дужче і дужче... Широко розкриті очі пильно дивились на двері, ухо пожадливо ловило кожний згук в нічній тиші і все одурювало сполохане та роз'ятрене серце. Двері не відчинялись. Нетерплячка брала Гната. Він гриз би вікно, гриз би скло, раму. Він головою висадив би вікно та вліз би у хату, щоб хоч на хвилинку побачити Настю... Часом, серед такої гарячки, вся енергія його спадала, і якийсь голос говорив в нім: "Навіщо?.. Кінець! Дійшов до краю!" Але за хвилинку надія побачити Настю, почути від неї, що все, що його мучить, — сон, мара, обхоплювала цілу його істоту, і він знов уперто ходив під вікнами та чекав, чекав... Повний місяць освічував бліде обличчя з тонким чорним вусом, широко розкриті, блискучі очі та розкуйовджене волосся. Якби хто глянув на його в ту пору, то, певно, подумав би, що то упир прийшов з того світа і от-от щезне, лише заспівають треті півні...

Вже над світом, коли східний край неба спалахнув полум'ям і свіже повітря виповнилось чудовою гармонією пташиного співу, Гнат, коливаючись, мов п'яний, поплентавсь додому.

В полудне прийшла до Гната його тітка Мотря. Вона вже все знала. Їй так було жаль бідного Гната! Скривдили бідного сироту вороженьки лихії, бодай їм долі не було! Дання якесь дали парубкові, зчарували, а тепер знущаються! А все той циган — Олександра. Як узяла вговорювати Настю, як взяла вмовляти: "А він, сестрице, нероба, а він ледащо: Змалечку служив у дворі за льокая, звик на легкім хлібі. Ти будеш бідувати з ним, сестрице, бо він незугарен господарювати. До того ще сумовитий, невеселий... Ні поради, ні розваги. От Петро — багатир, хазяйська дитина, не тинявся по наймах... Ще до того веселий, моторний і з лица гарний, хоч води напийся. За таким чоловіком не знатиме жінка біди. А ввійде до хати — то й хату звеселить..." А старе луб'я Явдоха й собі за Петром тягне, тим що багатир. Так заморочили бідну Настю, що вона вже й каже: "Хто перший пришле старостів, за того й піду". А Олександра й переказала Петрові, щоб поспішався, коли хоче дівчину взяти... Проте Гнат не такий дурний, щоб журитись за Настею. Сього цвіту по всьому світу! Є! Він візьме ще кращу та багатшу!..

Кожне тітчине слово гострим ножем поверталось у серці Гнатовому. То він, Гнат, нероба, він, що так тяжко працював у своїм житті, що за роботою не знав просвітку! Він ледащо? Добре. Той нероба, той ледащо пішле старостів до Олександри. На злість Насті

посватається.

Побачимо, з чим тая розлучниця відправить його старостів! Пожалеєш, Насте, та пізно! Годі каятись по смерті! І він заслав старостів до Олександрі. Олександра подавала рушники. Одної неділі справляли весілля Настині з Петром, другої вінчали Гната.

По весіллі Гнат став наче спокійнішим. Він чув, що йому треба рятуватись, щоб не пропасти з туги, що весь його рятунок в праці. йому легше ставало, коли він працював. За роботою він менш бував у хаті, рідше бачив жінку, менш говорив до неї. Вона була для нього чужою людиною, заважала йому. Часом мине цілий тиждень, а вони й словом не перекинуться, мов німі. Нетерплячка брала палку Олександрю. Що се справді за вигадки? Чи довго так буде? Вона не наймичка йому, щоб тільки годити, а він і головою не кивне, і словом не обізветься, аж хата пустою дише! Ні, годі! Вже в неї накіпіло коло серця! І вона ставила обід перед Гнатом так, що миска аж гула і от-от не розліталась на череп'я, а ложка летіла під стіл. Вона шукала сварки. Гнат зсував тонкі брови й поглядав на жінку спідлоба. З натури нечепурна, неохайна, Олександра зовсім опустила руки. Хай все іде прахом! Хата по три дні стояла неметена, страва тхнула недоглядом, хліб був глевкий, а на господиню гидко й глянути: сорочка чорна, спідниця задрипана. Вони почали сваритись. В серці у Гната накіпала ненависть до нелюбої жінки, нехить до своєї хати. І навіть він оженився! Так, він зробив на злість, але не Насті, а собі. І оце те мальоване щастя, що мало скрасити його вбоге життя, яке пестив він у мріях парубочих?.. Гнат почав учащати до корчми. В корчмі за чаркою він забував своє лихо.

Раз він зустрів Настю. Чоловіка її взято у москалі, і вона лишилась московкою. Спершу Гнат хотів утекти: йому було ніяково, соромно навіть. Але якось зовсім несподівано він з гірким жалем почав оповідати їй про своє життя, про свою долю, дорікати їй, нащо вона запропастила його вік молодий.

Вона плакала. Вона й досі не знає, як се сталося, Так десь воно мало бути. Адже їй жаль, що вони розлучились: вона не бідила б так гірко без чоловіка, як тепер, коли Петра взяли у москалі.

Гнат виявив перед Настею все, що так довго гнітило його серце, труїло його життя, і йому наче Легше стало на серці. Але та стріча розбуркала в йому спомини давнього щастя, розжевірила вгамоване кохання. Гнат знов почав стежити за Настею.

Незабаром прийшла звістка, що Петро помер. Настя лишилась молодою удовою. Відтоді в неділю чи в свято, чи так видалась вільна година — Гнат щезав з хати, а куми-жалібниці, жалкуючи за Олександрю, плескали, що Гнат ходить до Насті. Олександра все знала і сварилась з чоловіком. У хаті в них було пекло. Гнат втікав до корчми. От і тепер сидить він у корчмі, підперши голову рукою, і ціле його безталання стає йому перед очі...

З другої світлиці почувся плач дитини. Гнат потер чоло рукою, неначе прокинувся з важкого сну, і глянув у відхилені до світлиці двері. Груба Берчиха гойдала дитину в колисці і плела панчошу. Розпатлана, в заяложеній спідниці та засиненому шматтю

жидівка нагадала Гнатові його нечепурну жінку. Гнат аж сплюнув з огидження. достоту Берчиха! Ні, він не може жити з нею! Та йому вже остогидло, так остогидло, хоч з мосту та в воду! Тонкі брови Гнатові зсунулись, аж тінь впала на очі. Важкий кулак рішуче стукнув по столі; чарка покотилась, черкнулась об пляшку і жалібно задзвеніла. Гнат вийшов з корчми.

Вечоріло. Блакиитне небо наче оперезалось широким рожевим поясом. Цвіли яблуні; тихе повітря дихало чудовими пахощами. В останньому промінні сонця грала дрібненька мушва і, мов сітка, мигтіла перед очима. Гули хрущі та літали, як кулі. Висипала на вулицю дівтора і збудила тишу криком та дзвінким сміхом. Греблею йшла череда і, здіймаючи куряву, ревла та мекала. Курява стелилась по гладкому, як дзеркало, ставку і купалась в хвилях рожевого світла.

Гнат перейшов греблю і подався у вуличку. В вуличці було темно та вогко. Високі крислаті верби зеленою ба нею нависли над вуличкою. Від криниці, ровом, дзюрив струмочок. Коло воріт молодиці чекали на череду, щоб вилучити ягнят. Гнат постояв трохи з тіткою Мотрею, котра й собі вийшла проти череди. Тітка Мотря оповідала, як їй було добре за покійником-третім чоловіком і як вона тепер бідує, не маючи де голови прихилити на старості літ... Смерклось. Гнат побачив світло в своїй хаті і подався до воріт. II

Олександра давно вже зварила вечерю і чекала чоловіка. Бараболя з юшкою задубіла в холодній печі, а Гната не було. Олександра кипіла. Господи, що се за життя?! Краще б вона сивим волосом світила, ніж мала втопити свою долю, віддаючись за Гната! Правда, якось не дуже хапались хлопці сватати її, мабуть, тим, що вона сама липла до них, але може б і посватав який людяний! А то є чоловік — і нема чоловіка. Ані заговорить любо, ані присунеться близько, як чоловік до жінки. Іно важким духом дихає. А ще та гадина люта, розлучниця ота, Настя, колишня її подруга! Водить його за собою, мов теля на налігачі... Ні, годі терпіти! Терпцю не стає! Вона кине чоловікові у вічі слово правди, а тоді — про неї — нехай або вб'є її, або вона сама покине його до лиха!

Олександра з нервовим поспіхом бігала по хаті, сама не знаючи, що робить. То вона разів кілька переставляла з місця на місце хліб на столі, то брала віник, щоб замітати, й кидала його серед хати; то, метнувшись до жердки, шукала чогось межи одежею. Довга тінь від її високої, сухої, як дошка, постаті літала по стінах, лізла аж на стелю. Чорне обличчя Олександри не збіліло; з-під високих, веселкою, брів світилися гострі чорні очі; в очах мигтіла блискавка. Ніздрі довгого тонкого носа хвилювались, тонкі уста нервово тремтіли. Вона була навіть гарна — палка, гнівна, енергічна...

Гнат увійшов у хату.

Олександра з презирством, наче зачіпаючи, глянула на чоловіка. Гнат не постеріг того зневажливого погляду. Він почепив на кілок шапку, роздягся й закинув на жердку свиту. Йому хотілось їсти. Він сів за стіл, відрізав скибку хліба і грубо посолив її.

— Вечеряти!

Олександра з незвичайним поспіхом вхопила з мисника миску, аж та загула в

руках, насипала холодної страви й поставила перед Гнатом так енергично, що він аж глянув на неї спідлоба. Гнат постеріг, що сорочка на ній була чорна, заяложена і здавалась ще чорнішою при новій празниковій спідниці. Гнат сьорбнув страви. Юшка була холодна, бараболя тверда.

— Задубіла, — промовив він крізь зуби, відсуваючи миску.

Олександра скочила, мов опечена, й блиснула на Гната очима.

— Задубіла! Бодай вже ти задубів, як маєш сидіти десь у чорта в зубах! Терпіла, терпіла, а далі й терпцю не стає!.. Де се видано? Що се за чоловік? До хати його й псами не заженеш! Прийде неділя — він не сидить вдома, а вештається десь по шинках з полюбовницею... а ти сиди, туманій та чекай його з вечерею! Ні, не діждеш сього!.. Годі!..

— Цить, Берчихо!..

Стіл аж йойкнув під кулаком Гнатовим, миска плигнула по столі й хлюпнула на скатірку мутною юшкою.

— Ба не буду мовчати! — Олександра прискочила до чоловіка, махаючи перед його лицем ложкою. Вона має право сказати йому слово правди! Вона йому жінка, а не наймичка. А він який їй чоловік? Він гірш ворога лютого! Йому не вгодиш: переступи — зле; недоступи — зле; все бісом дивиться! Вона не чула ще від нього приязного слова, не мала поради! І так вже їй остогидло, так остобісіло, до живих печінок дійшло! Вона буде мовчати, а він бігатиме по чужих молодичях, а він буде любитися з тою биркою, з тою слинявою Настею, бодай вони почезли разом до мари, може б їй розвиднілося тоді хоч трохи!

— Мовчи, бо битиму! — Гнат крикнув, і шибка задренчала в вікні. Він вийшов з-за стола. О, се вже чорт його зна, що таке! Се вже баба неабияк знорувилася! То він не каже бісовій личині, що вона нехлюя, не хазяйка, що вона негодна страви зварити, хліба спекти! Хіба він не знає, хто розлучив його з Настею, набрехав на його? Хіба він не бачить, що вона гзиться з парубками, мов дівка розбещена? Він усе знає! Хай же наважиться сказати хоч слово, тоді знатиме, чому в Тросянці¹ гребінці! Ох, битиме ж він її, битиме, як жиди гамана!

— Ба брешеш ба не вдариш побила б тебе лиха година!

Олександра скочила до Гната і вдарила кулаком в кулак. Гната взяла злість. Він замахнувся рукою і збив очіпок їй з голови. Кічка розкрутилась, і розкішне чорне волосся хвилею впало на плечі. М'яке, тепле волосся роздратувало Гната. Він узяв пасмо волосся, замотав його на руку і сіпнув. Олександра дико скрикнула. Той крик ще більше розлютив Гната. Не тямлячи себе, кинувся він на Олександру. За хвилину дві істоти злились в одну дивовижну, з чотирма руками, чотирма ногами. Істота та якось незвичайно, конвульсійно ворушилась, і не можна було розібрати тих рухів при нерівнім, блимаючим світлі керосинової лампочки. Гнат кинув Олександру на землю, змісив її ногами. Вона зірвалася з долівки і, розкудлана, перелякана, з плачем та криком вибігла в двері.

— Геть з моєї хати! — ревнув Гнат.

Він стояв блідий, з широко розкритими очима важко дихав.

— Геть, щоб духу твого не було тут!..

Гнат метнувся до жінчиної скрині. Він вхопив її за вухо, щоб викинути за Олександрю. Але скриня була важка. Гнат шарпнув за віко, і віко відскочило, аж залізна клямка забряжчала. В роз'ятренні, не тямлячи себе, почав він викидати жінчине добро у відчинені до сіней двері. З свистом летів сувій полотна і через всю хату стелився білою стежкою. Червона манійова спідниця, блиснувши до світла гарячою барвою, лягла коло ослона. Летіли, мов змії, рушники та чіплялись на дверях. Брязнуло до землі намисто й розкотилось по куточках. Здоровий клубок ниток скоро-скоро покотився по білій стежці з полотна і переплигнув через поріг у сіни. Кукла льону, зачепившись за мисник, повисла там, мов русалчине волосся. Гнат кидав шмаття, одержу з такою силою, що по хаті віяв вітер, аж полум'я лампочки вигиналось довгим язиком та чаділа. Від нерівного світла тіні на стінах тремтіли. Випорожнивши скриню, він шарпнув її так, що вона аж загула. Гнат озирнувся навкруги. В хаті було пусто й сумно. Олександри не було. Він плюнув спересердя і вийшов з хати, не причинивши навіть дверей.

Була чудова майова ніч. В вуличці було темно, аж чорно. Крізь чорну баню верховіття де-не-де продерся срібний промінь місяця і ліг на чорну землю срібною плямою. Вийшовши з вулички, Гнат неначе впірнув у море білого світла. Те біле, трохи блакитне світло тихо лилось згори, а зачарована земля неначе купалась в фантастичному сяйві. Гнат подався до ставка й сів під вербою на росяній траві. Він глянув на ставок і не пізнав його. Ні, то не ставок, то друге небо з місяцем, з зорями. Дві блакитні бані зіллялись в одну величезну кулю, оперезану чудовим поясом темно-зелених дерев, білих хат, чорних тинів. Одна хата догори стріхою, друга — униз, одно дерево догори віттям, друге — униз. Два місяці неначе осміхаються один до одного. Зорі тихо тремтять вгорі і долі... А в садках солодко дрімають окутані місячним сяйвом стрункі тополі, широковіті липи, крислаті яблуні, і лише інколи, немов крізь сон, тихесенько зітхне деревина молодим листом. По сріблястій землі лягли довгі чорні тіні... Тихо. І земля, і вода, і повітря — все послуло. Однак та нічна тиша повна всякими згуками. Разно цокотять жаби по тім боці ставка. Тьохкає, аж розлягається, в садку соловейко. Десь далеко в селі гавкають собаки... На леваді форкає коняка і брязкає залізним путом...

Гнат сидів на березі під вербою. Нічний холод трохи прохолодив його та втихомирив розбурхані нерви. Але на серці в його було погано. Він інстинктивно чув, що зчинив недобре діло, та думка не ставила сього перед ним ясно. На хвилинку йому жаль стало Олександри, й промайнула думка про згоду, але набігла друга думка і, мов дужча хвиля, розбила першу. Ні, пін не хоче жити з нею, пін не може жити з нелюбою! Нехай роблять з ним що хочать, нехай його судять, як знають а він не пустить її до хати. Краще об стіну головою. Вона йому гидка, осоружна; вона отруїла йому життя, розлучивши з милою, вона труїла його цілий рік непокірливою вдачею, неохайністю, лінощами... Відколи він оженився — і в господарстві йому не ведеться. Спромігся на

коні, підгодував — думка продати та заробити — якраз утратив. Купив другі, знов підгодував і знов утратив, за сим разом ще більше. Купив двох кабанців, доглядав, годував їх-такі ситі були. Та що? Зрання не схотіли їсти, а ввечері одубіли. Або з тим телям?! Яке там теля — таки добрий назимок був. Се було зимою. Надворі була страшенна хуртовина. Вітер вив, мон дикий звір, і, змітаючи цілі кучугури снігу, підіймав їх догори, до білих хмар, що низько повисли над землею. Трудно було потрапити до воріт. Рвачкий вітер бив у лице, снігом заліплював очі та, здавалось, хотів підхопити догори, щоб потому кинути в холодний сніг. Гнат виніс теляті їсти. В хлівці його не було. Гнат обійшов весь двір, заглядав по всіх кутках — теляти нема. Гната взяла тривога. Ану ж де замерзне, дурне, під тином? Він підперезався, насунув на очі шапку і, взявши в руки кийок, пішов на вулицю. Ноги стрягли у снігових заметах, вітер бив у лице з такою силою, що Гнат не міг дихнути. Він відвертався від вітру, щоб перевести дух. Гнат обійшов село — теляти не було. Змучений, впрілий, вернувся він додому без телички... На другий день казали люди, що вовки розірвали в лісі якесь теля. Гната немов що торкнуло. Він пішов у ліс і скоро знайшов у рові голову свого теляти з налігачем на шиї... Ах, він уявляє собі, він на свої очі бачить криваву драму в лісі. Холодний вітер свище межи голим цупким деревом. Обліплене снігом, стоїть по коліна в снігу теля і, витягши морду, жалібно мукає проти вітру. З-за ярка, повного снігу, дивляться на нього блискучими, мов жарина, очима два вовки. Вони неначе змовились: один ліг в ярку догори черевом, а другий, крадучись та присідаючи до землі, обминув теля ззаду і погнав його на ярк. Теля жалібно мекнуло, задерло хвіст і, нерівно стрибаючи, побігло просто на вовка. Вовк лежав і чигав. Теля надбігло та з розгону скочило на вовка. Вовк ухопив його впоперек і розпорів йому живіт. Теля впало. Надбіг другий вовк і з живого ще теляти вирвав шматок м'яса. Вовки їли, гарчали та скалили один до одного зуби...

Гнатові аж мороз пішов поза спину. А і справді стало холодніше в повітрі. Над ставком знявся білий туман та, мов серпанком, оповив краєвид. Пахло вогкістю. Гнат встав і пішов додому. З вікон лилось світло, але двері були зачинені. В хаті було поприбирано, все стояло на своїм місці. Гнат глянув у куток і догадався, хто зробив лад у хаті. На лаві під образами солодко спала тітка Мотря, хропучи носом. Гнат погасив світло і ліг спати.

* * *

Сонце вже зійшло, скісне проміння його, продершись крізь вікно до лави, розбудило Гната. Він глянув на тітку, що поралась коло печі, і сів на лавку, протираючи очі. Він ніяк не міг второпати, звідки взялась тут тітка, що вона тут робить. За хвилинку Гнат згадав вчорайший вечір. Тітка кришила буряк і лише постерегла, що Гнат прокинувся, голосно заторохтіла грубим голосом. Але ж він і спить! Вона думала, що він вже не встане! Най він мовчить, нічого не каже: вона вже все знає. Саме тоді, як знялася межи ними колотнеча, вона стояла на подвір'ї і все чула. Або ж не варт бити? Там-то, матінко, нечупара, там-то ледащо! Всі молодиці дивують, як він терпів їй, не вбив її досі до мари. Побігла до батька. Не бійсь, прибіжить! А як не вернеться, то

чоловік потрапить на поясі привести до хати, як торік Клим свою Варвару! Повіялась, а посуда стоїть лоском немита. Вона, Мотря, своїми руками мусила всьому лад дати, хоч як було треба піти на поденне. Мотря довго говорила, жаліючись на своє гірке бідкування. Її басовий голос грізно гучав в хаті, неначе там хто лаявся.

Гнат слухав чи не слухав. йому якось ніяково було з тіткою, хотілось zostатись на самоті. По обіді Гнат узяв сокиру та подався на подвір'я лагодити пліт. Незабаром на перелазі з'явилась низенька постать чоловіка з сивою колючою бородою. Гнат впізнав тестя і став, очікуючи. Старий підійшов ближче.

— Здоров, синку! Що там скоїлося вчора межи вами, що Олександра прибігла до нас, мов несамовита?

— Та що скоїлося... от, тату, дали мені жінку, тепер візьміть її собі, бо я з нею не житиму...

— Ова! не вихоплюйся, синку, з нерозумним словом, бо назад ніяково вертатися. Чому ж се так?

— Бо вона мені не до вподоби... вона мені гидка!

— А ти ж чом, синку, не розпитав стежки у свого серця та заблукав до нашої хати? Хіба тебе хто силував? га? Ні, тепер вже годі! По смерті нема каяття!

— Як собі хочете, а ми вкупі не будемо!.

Гнат розказав тестеві, як вони жили з Олександрою. Старого брала злість. Здурів зять, чи яке лихо! Не буду з нею жити та й не буду. Ну, вдарив там жінку, повчив її трохи, та й годі! діло звичайне. А погиркались — помиритися та й жити як слід, як бог при казав.

— Ви, тату, краще не втручайтеся в се діло, бо нічого з сього не вийде!.

Як то не втручатися? Адже вона йому дочка! Може, й в його серце болить за своєю дитиною. Старий сердився. Він говорив скоро та прискав слиною, наче сукно мочив. А якби зять схотів загубити свою жінку, то батько повинен ще коліном у яму пхати? Е, ні, вибачай! Дарма, що він старий, а ще нікому не дасть на поталу дитини!. Показились десь діти, чи який хрін. Одно затялося, каже, що не буде вкупі жити, а друге й собі тієї співає... Межи ними й дідько лисий не розбере справи!.. Старий Максим плюнув спересердя та й подався до воріт, бубонячи щось під ніс.

Другого дня увечері до Гнатової хати вступив Максим з кумом Гаврилом, старим, поважним чоловіком. Вони вговорювали Гната помиритися з жінкою та жити з нею в злагоді. Гнат і слухати не хотів. "Я її не люблю", — твердив він в одно. Гнат не пив навіть горілки, яку приніс тесть. Максима брала нетерплячка. Йому аж руки свербіли до бійки, а слина так і летіла з рота за кожним словом. Але кум спиняв його, зацитькував. Максим кричав на цілу хату. О! він знайде спосіб на упертість зятя! Він піде до старшини, на суд!.. Най добрі люди розсудять, чи годиться кидати жінку, ламати те, що піп зв'язав...

Гнат був спокійний. Про нього! Най йому голову стинають, не те що судять, а він не житиме з жінкою...

Максим вилаявся, хрюпнув дверима і пішов з хати. За ним поплентався й кум.

В середу рано Гнат найняв підводу і одіслав Олександрі її скриню.

В неділю смерком, коли Гнат вніс сухого ломаччя та заходивсь розпалювати на вечерю, у хату не вбіг, а просто влетів десятник. Ні вуси, ні борода не хотіли рости на його темному, як юхт, обличчі. Замість них висіли якісь клаптики темного волосся. Вся невелика фігура його була розтріпана, виявляла переляк, неначе він тільки що вирвався з рук якого страховища. Руда шапка не прикривала гаразд розкуданого волосся, і воно лізло з-під шапки та крізь дірки в шапці. Крізь витерті рукави пошарпаної свитки світилися лікті. В руці тримав він на знак поваги довгий ціпок. Староста з шинку післав його до Гната, і він біг, як навіжений, бо в корчмі чекав його чоловік з півоком.

Десятник забелькотав щось так прудко, що Гнат не зразу второпав.

— Прийшла бомага до шинку... той, до старости... загадують, щоб завтра зрання безпремінно прийшли до корчми... той, як його... у волость... Діло єсть... Глядіть, не гайтєся...

Він нащось потрусив бородою і так швидко, як увійшов, щез з хати.

"Мабуть, на суд! Про мене, хай судять", — подумав Гнат.

Сонце вже високо стояло на небі, коли Гнат подався у дорогу. До волості було добрих вісім верстов. Гнат думав прийти туди на пізній обід. Вітер підпихав Гната у плечі, хвилював зелені ниви, збивав куряву по дорозі. Було трохи холодно. Гнат йшов і думав про суд. Він задавав собі питання від старшини й відповідав на ті питання. Він міркував, що казатимуть тесть, Олександра, лагодив їм свою відповідь. Гнат не постеріг, коли дійшов до лісу. Починався чагарник з кущами ліщини, а за ним, мов стіна, стояв густий грабовий ліс. Тут, на узліссі, розкіш була вітрові. Орлом налітав він на зелену ліщину, обіймав її, мов козак дівчину, а ліщина, соромлячись, відхиляла від нього свої віти і мов шепотіла круглим м'яким листом: "Пусти! не чіпай, осоружний!" Високі дерева на краю лісу махали до вітру віттям, немов зачіпали його. Гнат увійшов у ліс. Йому схотілось спочити; він ліг на траву і озирнувся навкруги.

Темно в лісі. Молода струнка яворина, вкривши коріння оксамитовим мохом, високо сягає рябеньким стовбуром, щоб зеленим верховіттям осміхнутись до блакитного неба, скупатись в золотому промінні, цікавим оком споглянути на широкий чудовий краєвид, розмовитись з вольним вітром... Тихо в лісі: повітря не дихне, ніщо не шеберхне, жадна рослинка не схилиться, не злякає маленької комашки. Мов усе писнуло, мов зачароване. Зате горою йде гучна розмова вітру з лісовим верховіттям. Ось чутно, як несе вітер якусь новину з далекого лісу, що синіє за горбочком. Здалека чутно глухий гомін; він наближається, дужчає, охоплює верховіття, і здається, що кожне дерево кожним листочком шепотить якесь чарівне слово, а ті слова, зливаючись в чудову гармонію лісового шепотання, хвилюю котяться далі, завмираючи в просторі... За першою хвилюю котиться друга, третя...

Мелодійний шелест листя, чарівна краса молодого лісу навіяли на Гната солодкий смуток. Він нагадав Настю. Йому навіть привиділось з-за зеленого віття лагідне обличчя милої з повними устами та великими сивими очима. Серце його знов забагло

кохання, того тихого раю, про який він так довго марив. Гнат лежав, а солодкі мрії колихали його серце... Враз він схопився й сів. В голові у нього, мов блискавка, промайнула нова думка. Думка та вразила його незвичайною простотою. Він так конче зробить. Він ублагає Настю сидіти з ним на віру... Адже не він один сидітиме на віру! Адже в їх селі можна налічити більш десяти хат, де чоловік та жінка нешлюбні! Аби вірно кохались!..

Лице в Гната розжеврилось, очі неначе побільшали і дивились кудись далеко, минаючи дерева, на устах під чорним вусом грала усмішка. Згадавши, чого він тут, Гнат важко зітхнув. "Коли б швидше кінець!" голосно промовив він, рушаючи в дорогу. Цілу дорогу Гнат думав про Настю. Розпалена уява малювала йому картини тихого, незакаламученого щастя...

Ще здалеку впізнав Гнат чималий будинок під зеленим залізним дахом, з пооббиваними дощем стінами. То була волость. Кілька молодих акацій цвіли перед вікнами, кидаючи густу тінь на ганок. На східцях ганку, в холодку, сиділи люди й про щось гомоніли. Осторонь стояв чийсь віз. Розгнуздані коні, інколи форкаючи, тихо хрумали об рік.

Гнат наблизився і вгледів тестя. Старий Максим щось розказував чоловікам. Олександра сиділа оддалік та скубла кити цю білого цвіту акації. У волості казали Гнатові почекаати; він примостився під частоколом в холодку і закурив цигарку. Тесть розмовляв з людьми, а сам усе поглядав, очікуючи, чи не підійде Гнат, не заговорить до його. Але Гнат і не дивився в той бік, де сидів тесть. Максим думав, як би зачепити зятя, як би зняти з ним розмову. Він глянув на свою люльку і підійшов до Гната.

— Здоров синку! А дай-но вогню-люльку закурити.

Гнат мовчки подав свою цигарку.

— Ну, зятю, що ж буде з нашою справою? — почав Максим.

— А що буде?... Нічого не буде!

— І нащо нам гризти ся та судитися? Хата — покрішка; навіщо виволікати звідти сміття, навіщо показувати його прилюдно?

— Не я виволікаю, не я показую, не мені й сором буде!

— От краще помиріться з Олександром та живіть, як люди, у згоді! Не крайте мого серця на старість, не вкорочуйте мого віку, бо він і так недовгий... — Старий мало не плавав.

— Оце, господи! — вискочила з-за ганку Олександра. — Нявчать до нього, як кіт до сала! Довго я вам казатиму, що не хочу з ним жити? Не діжде він, щоб я ступила на його поріг! Я краще кози доїтиму жидам, а не буду їсти його хліба! Я йому не жінка!..

Олександра говорила з завзяттям, наче сварилася. Чоловіки замовкли і звернули увагу на ту сцену. Саме тоді вийшов з канцелярії десятник; він покликав Максима та Гната з жінкою до старшини.

В просторій кімнаті з чотирма вікнами стояв посередині стіл, застелений червоним сукном. Сукно було аж рябе від чорних плям з чорнила. На столі були розкидані папери; вони лежали малими й великими купами. Папери були скрізь: і на столі, і на

полицях, і навіть стіни були обліплені ними. За столом три писарчуки, зігнувшись у дугу, скрипіли перами. На ослонах, попід стіною, сиділи чоловіки та жінки, очікуючи черги. Старшина, здоровий гарний чоловік, стояв біля стола та все засукував рукави своєї зацібнутої на гаплики свитки, неначе збиравсь до якоїсь роботи. Рудий писар у парусиновому куцику та вишиваній сорочці стояв коло нього і щось говорив, показуючи пальцем на папері. Старшина наглянув Максима; він зморщився, неначе людина, що з нетерплячкою відривається від дуже пильного діла.

— А, се ви, куме Максиме! А де ж ваші діти?

Гнат з Олександром неспокійно порушилися на місці.

Максим вклонився і з поспіхом задріботів:

— От вони, старшино! Оце зять, а то дочка... Я вже до вас, старшино, як до бога! Розсудіть їх, як ваша ласка, по правді... Я вже здаюся на ваше слово, як розсудите, так і буде...

Старшина засукав рукави, погладив довгого вуса і грізно глянув на Гната.

— Отакеє-то діло! Ти Гнат Музика?

— Я.

— То ти, голубе, виганяєш жінку з хати та чиниш сварку, забуваючи на закон та бога? Га?

Гнат мовчав і нервово теребив шапку. Він збілів на виду.

— Чи тобі позакладало, голубе, що ти не відказуєш, коли тебе питає старшина? Чом ти не живеш з жінкою, кажу? Га?

— Я... я з нею не можу жити... вона мені не до любові...

— О-го-го! Зможеш, голубе, як ми тобі піддамо охоти!. Нема такої статті у законі, щоб чоловік жінку виганяв з хати. Такеє-то діло!

Писарчуки, почувши цікаву розмову, повскакували з-за стола і, позакладавши пера за вуха, стали за плечима в старшини. Вони моргали один до другого та показували пальцями на Олександрю. Погана усмішка розповзалась по їх жовтих, з остудою обличчях.

Олександра подалась на два ступені наперед і вклонилась старшині, бгаючи в руках червону хусточку.

— Господин старшино! Краще мені з мосту та в воду, ніж з ним жити!. Він мене побив, побила б його святая п'ятниця... Він любиться з молодицями... я доведу, що він ходить до тої слинявої Насті...

Паничі захихикали і, щоб вдержатись, позакривали роти кулаками.

— Цить! Заторохтіла, як порожняк по дорозі! Чуєш, зараз мені погодися з жінкою, — обернувся старшина до Гната, — щоб мені не було межи вами незгоди! В мене нема довго! Раз-два — і кінець! Такеє-то діло!

— Як хочете, старшина, я з нею не буду жити! — сказав Гнат.

— І я з ним! — підхопила Олександра.

— Побачимо! Гей, десятник!

На поклик той вбіг, розпихаючи людей, десятник. — дай-но їм лопатки, най вдень

лагодять окопи навколо волості, а увечері зачиняти їх вкупі в холодну, може, вони там скоріше поєднуються! Та настелити соломи в холодній, щоб було їм м'якенько!

Писарці пхикнули в кулак, але не могли вдержатись, і гучний регіт залунав по хаті. Збентежених Гната та Олександру повели з волості.

— Отакеє-то діло, куме! — обернувся старшина до Максима, засукуючи рукави. — В мене усе скоро! Побачиш, до завтра як голубки густимуть твої діти. А в холодній, як у коморі, ніхто не заважатиме.

Писарці скалили жовті зуби та реготались, аж поки рудий писар не гримнув на них. Тоді вони метнулись до стола, повиймали з-за вух пера і зашкрябали в паперах.

Максим дякував старшині, але йому було трохи ніяково. Він не сподівався такого суду. "А може, и справді буде краще, — подумав він, — може, вони скоріше дійдуть до згоди, як їх звести до купи"...

Десятник завів Олександру та Гната на город і дав їм лопатки. Вони зайняли постать і почали копати рів. Десятник, осміхаючись під вусом, подався у волость. Олександра стала клясти чоловікові; вона плакала та примовляла крізь сльози: де та смерть її заподілася, що не прийде до неї при лихій годині! Чом мати не втопила її малою, купаючи у ночвах, чом її грім не вбив або земля не запалася під нею, коли вона стояла під вінцем! Ні, заховала її від смерті якась мара та й встромила чоловікові, тій загубі, що через його мусить вона нині таке терпіти!.. Прибита, пригнічена пригодами енергія Гнатова вирвалася на волю, неначе річка, розірвавши греблю, і межі чоловіком та жінкою знов почалась би бійка, коли б цікава писарка не покликала Олександру до пекарні — розпитати про її долю.

Зоставшись на самоті, Гнат трохи втихомирився.

Він скупчив свою розбурхану енергію і наважився мовчати. Він перебуде біду, він переможе її терпінням та завзяттям. Чорна земля шугала з Гнатової лопати на окіп, а він копав та копав, не розгинаючись.

Олександра повернула з пекарні трохи веселіша.

Вона також узялась до копання, але більше стояла та розглядалась. Вони мовчали.

Увечері повів їх десятник у холодну. Холодна була під волостью, у землі. В холодній було темно, вогко і холодно. Чорні стіни невеликої кімнатки були аж слизькі від цвілі. Мокра глина де-не-де відвалилась, і липова замість біліла, як ребра кістяка. В кутку коло дверей стояв кадіб з капусти; важкий дух гнилої капусти виповняв повітря. На цегляній долівці лежали кружки від кадоба та купа мокрої мерви Гнат глянув навкруги спідлоба, вибрав сухішу мерву і ліг на ній, відвернувшись до стіни. Олександра знайшла триногого ослончика, приставила його до стіни і сіла. В холодній стало тихо, як у домовині. Трохи згодом від вікна почулося шепотіння й тихий сміх. Олександра глянула на вікно: з-за ґрат виглядали обличчя писарчуків. Писарці показували пальцями на Олександру, шептали щось один до одного, сміялись. Гнат лежав нерухомо, наче нічого не чув. Паничі подумали, що він спить, і почали зачіпати Олександру масними жартами. Дедалі ставали вони сміливішими та реготались вже наголос, незважаючи на Гната. Олександра спершу мовчала, а далі й собі вкидала до жартів слівце, скося

поглядаючи на Гната. Але Гнат лежав, як мертвий. Олександра присунулась до вікна. Коло вікна почались жарти, регіт, розмова...

Гнат усе чув і кипів. Він силкувався звернути свою увагу в інший бік. "Чорт із нею! Хай гзється стидка! Краще думатиму про свою Настю... або хоч про хазяйство, що так лишилось, без догляду..." Але вухо мимохіть ловило якесь слово розмови, і на серці в Гната ставало так погано, прикро, болісно... Він затулив вуха і так лежав, аж поки не заснув.

На другий день знов узяли їх до роботи, знов копати окопи. Вони копали, не обзиваючись й словом один до одного. В полудне приїхав старшина. Він звелів покликати Гната та Олександру. І Гнат, і Олександра рішуче відповіли "ні", коли старшина спитав їх, чи житимуть вони тепер укупі. Старшина розсердився. Вони зтялися — і він не з клоччя. Най же копають окопи, коли охота, та ночують у холодній. І окопи копали, і в холодній ночували, а згоди не було між ними. Вони були неначе чужі. На третій день старшина покликав їх до себе. Вони стояли на своєму: їх ніхто не присилує жити вкупі. Старшина пильно глянув на їх.

— А йдіть ви собі на всі чотири вітри, бо, їй же богу, битиму! — крикнув він. — Отакеє-то діло! Що ти вдієш з запеклим?..

Гнатові та Олександрі не треба було казати сього удруге: вони вийшли з волості і подались різними шляхами додому. III

Був чудовий ранок. Свіжа рослинність блищала під блакитним небом проти сонця. Зеленою левадою побігла стежечка аж до ставка. Стежкою йшов Семен Караташ. Він тільки що підголивсь шматком старої коси, і підголена борода біліла проти запеченого лица. Семен йшов купатись.

Подихав свіжий вітрець; по ставку плигали маленькі хвилі і сріблом блищали на сонці. Здавалось, що на дні ставка кипіло срібло, що гарячі бризки розтопленого срібла підскакували догори та продирали рівний поверх води. Ставок блищав, аж очі боліли глянути на нього. Ластівки вились над ставком і от-от не черкались крилом блискучої хвилі. Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста. Маленькі хвилі рівно котилися, ласкаво мили берег. Хлюп-хлюп!. хлюп-хлюп!. Семен почав роздягатись. Борода свербіла після голення, і він, мацнувши шершаву бороду, згадав, чого сьогодні так чепуриться. Адже він нині сватається вчетверте! Так, вчетверте. Він поховав три жінки. Коли вмерла перша жінка, він сказав собі, що не ожениться, бо не знайде вже такої вірної та коханої дружини. Однак, хто його зна як, одружився вдруге. Вмерла друга — і він закаявся женитись, щоб знов не взяти такої лихої на своє безголов'я. Але оженився і втретє, бо треба було матері малій сирітці... Поховавши третю, писав він супліку до архірея, щоб йому дозволено одружитись вчетверте. Від архірея не було відповіді, а тим часом валилась необмазана хата, не було кому зварити ложки страви, не було до кого обізватися словом. Піти до зятя на друге село не хотілось, бо зять — чужа людина, а чужий хліб гіркий; та й нащо того чужого хліба, коли є свій, є й хата, й город, і поле, мовляв, ціле хазяйство. Та що з того, коли хазяйство те аж плаче без господині! Вже й самому Семенові дійшло до плачу, та добрі люди нараяли жити на

віру. Може, й справді так буде краще. Бог простить, що без шлюбу, бо на думці нема нічого грішного, а погибати людині марне не слід. Та й славну жінку наглянув собі! Мотрю Левкову. Не так-то стара, хоч і поховала трьох чоловіків, літ сорок п'ять-шість буде, а що роботяща, що запопадлива — то й сказати трудно. Правда, любить випити чарку... Та що? І се не біда, бо буде до кого випити, буде до кого й промовити: "Дай, боже!" Семен був веселий. Роздягнувшись, він підійшов до води і глянув у тиху воду маленького плеса, що заховалось межи зеленими рамами низенького верболозу. З плеса визирнуло до нього невелике кругле обличчя з підстриженими сивими вусами, червоним носом та добрими сірими очима, що погоже дивилися на світ з-під густих та довгих брів. Сиве волосся спадало кружком, по-козацьки. Семен осміхнувся до себе. "Чим не козак?" — сказав він голосно. Ух! яка холодна вода! Семен шубовснув у воду, і вода широкими кружками побігла від нього назустріч хвилям. Семен вплив на середину ставка. Сонце засипало промінням весь краєвид, грало на білому Семеновому тілі. На березі купались діти і збивали воду, аж піна стояла на ній. Семен, одягнувшись, сидів на березі, коли з другого боку, греблею, надійшла молодиця. Семен закривсь рукою від сонця. "Либонь, Мотря, — подумав він. — Вона!"

— Добридень вам, Мотре! А куди йдете?

Молодиця спинилась. Якусь часинку вона придивлялась.

— Дай, боже! До куми! Відношу борщ, що позичала. — Мотря показала Семенов і чорний горщик. — А холодна вода?

— Зразу холодна, а потому нічого... — Він хотів ще щось сказати, та не знав що і лиш дививсь на Мотрю з-під долоні.

Мотря й собі стояла, неначе чекала чого. Далі обернулась і пішла дрібно-дрібно, наче молоді літа ізгадала.

Коли Мотря повертала від куми з порожнім горщиком, Семен сидів ще на березі та кутив люльку.

— Почекайте, Мотре, щось маю казати! — гукнув Семен. Він підійшов до окопу і сперся на сухе ломаччя. Мотря стояла на вулиці, по той бік окопу.

— Не знати — переказувала вам Софія, перва сестра ваша, що я... щоб ви... — Язик не слухавсь Семена.

— Вона переказувала — Мотря щільно стулила губи і спустила очі додолу, на горщик.

— Що ж ви на се, Мотре? Чи зап'ємо згоду, чи ні;

— А я знаю... — Мотря знайшла на денці горщика шматочок присохлої глини і почала його дуже уважно відколупувати нігтем.

— Справді, надумайтеся та йдіть до мене сидіти на віру. Адже самі знаєте, як погано, коли чоловік один, як палець... Хіба я не знаю, що й ви бідуєте, тиняючись по чужих хатах. Що з того, що ви заробляєте, коли тими грішми не знати, яку дірку залатати. За хату заплати, дров купи, купи хліба і до хліба. А в мене все своє: і хата, і хліб, а господарюватимемо, то й до хліба буде. А заробите яку копійку, зложите до купи, от і гріш буде про всякий випадок... І веселіше буде: ви будете хазяйкою на своїм

обійсті, а не вічною наймичкою. І чоловік буде, хоч не шлюбний, а все-таки чоловік... Дітей ми не будемо мати, та й нащо нам той клопіт, тепер і так тісно, поля обмаль, а людей — як сарани... А як уже поважатиму вас, ніколи й пальцем не торкну, бо й мені та самота за три роки налилася вухами! Так мені остогидла хата-пустка, так докучило раз у раз німувати, що хоч бери, старий діду, та лізь живцем у землю...

Старий Семен говорив довго; його мова чимдальш пливла вільніше та скоріше, як вода на потоках, і розмивала останні вагання Мотрині. Вона все стояла, стуливши щільно губи та обертаючи горщик.

— А я знаю?... Ще люди сміятимуться... — промовила вона несміливо.

Оце але! Люди сміятимуться! Адже кожне знає, що не любощі їм у голові, що не пусте що зводить їх до купи, а неминуха потреба. А що сидітимуть вони на віру, без шлюбу — се вже не їх вина! Адже він писав до архірея, щоб дозволено йому оженившись вчетверте! Архірей нічирк, а без жінки чоловікові не можна, без хазяйки не обійдешся...

— Може, воно якось буде! — зітхнула Мотря.

— Авжеж! Чом не має бути! — підхопив Семен.

Гладке, опасисте, з одвислими щоками лице Мотрині розжоврілось. З карих, трохи посоловілих очей визирали неспокій та задума, наче вона загубила моральну рівновагу нормальної людини. Маленький вид Семенів теж почервонів, а червоний ніс аж горів проти сонця. Вони попрощались, а Семен ще довго стежив очима за високою, міцною постаттю Мотрі. "Буде кому робити!" — подумав він і подався до господи. Семен був веселий. Проходячи повз похилену стару повітку, він подумав: "Треба конче розкидати та звести нову. Спроможеться чоловік на корову чи на овеchat, то нікуди буде й на ніч загнати..." Три роки дививсь він на ту повітку, але ні разу не приходила до голови така думка. Хата стояла пустою. Дощ пооббивав стіни, і жовта глина всюди покололась та пообсипалась. Лише вгорі, під стріхою, заховалась від дощу смуга білої стіни. На одній половині хати не було в вікнах рам, і жовта стіна дивилась на задвірок двома чорними дірами. Двір заріс споришем та зеленів, неначе лука повесні. Семен виніс із хати сокиру і заходивсь коло повітки, мимрячи собі щось під ніс.

Увечері того ж таки дня Семен прийшов до Мотрі. Він застав у хаті Софію, перву сестру Мотрину, ще нестару, балакучу жінку. Баби про щось радились. Семен вийняв з-під поли око горілки і поставив на стіл. Зняли розмову про посуху, про господарство. Нема дощу тай нема. Ярина показує погано, на озимину мала надія. Бабам притьом треба дощу на бараболю, на огірки. Вчора набігла хмарка, мов чумацьке ряденце, та лише покропила суху землю... Розмова йшла мляво. Мотря щезла з хати й за часинку привела з собою Гната. Затопили в печі, приставили окріп на тісто та горщик з покладками. Мотря та Софія місили тісто, порались коло печі. Двері рипнули; в хату вступила Явдоха, Настина мати. Семен скося глянув на її. "Оця богомільниця з другого кутка носом почула оказію", подумав він. В невеличкій хаті стало мирно, аж тісно. Бесіда пішла жвавіше. Усі вже знали, що Семен просить Мотрю сидіти на віру. Всі радили Мотрі йти до Семена. Він чоловік добрий, путящий, має своє поле, свою хату.

Мотря згоджувалась, але не виказувала цього ясно, хоч їй самій хотілось позбутися самоти та знов стати такою хазяйкою, якою вона була колись.

Вечеря поспіла. Мотря насипала галушок у миску і поставила на стіл коло тарілочок з покладками та кришеним салом. Гаряча пара від галушок знялась над мискою, стіл неначе повеселішав. Гості любенько поглядали на здорову зелену пляшку з горілкою.

— Прошу, частуйтеся! Сестро, кумо! Семене, Гнате, сідайте, прошу вас, та пожийте, — припрошувала Мотря.

Семен налив чарку і обернувся до Мотрі:

— Дай же нам, боже, дожити віку вкупі, любо, у згоді... Дай, боже, почати се діло у добру годину, а ще в кращу скінчити, щоб і нам добре жилося, і хазяйствечко добре велося... Пошли вам, боже, в моїй хаті тихую старість, як погожая вода в криниці...

Семен перекинув чарку і цідив горілку поволі, немов прислухаючись, як вона струмочком дзюрила з чарки в живіт. Вихиливши до краплі, він налив Мотрі.

Мотря взяла чарку скинула очима на гостей, не знаючи, до кого пити.

— Пийте до куми Явдохи, — обізвалася Софія. Мотря ковтнула півчарки, зібрала губи на шнурочок і, обтерши їх рукавом, вкинула в рот друге півчарки, вже не кривлячись. Чарка обійшла круг стола. Гості приказували, бажаючи Семенові та Мотрі і з води, і з роси повну торбу всякого добра. Закусивши салом, присунулись гості до миски й почали носити страву з миски до рота, підкладаючи під ложку хліб, щоб не закапати скатірки. На хвилину зробилось у хаті тихо, лише дерев'яні ложки цокали об глиняну миску. По другій чарці розговорилися. Говорили всі, перехоплюючи один одного.

— Ідіть, сестро, до Семена, йдіть, любо! Вам буде краще, не будете так бідити гірко, як тепереньки...

— Думаєте ви, голубко, не докучила мені та біда?

Встану вдосвіта, запалю в печі, приставлю страву... Ет, яке там вариво! Знаєте — більш про людей: варити, не варити, аби враз з людьми курити... Попоїм там чого, хапаючись, та й біжу на поденне, як на панщину. Одно знаю, хоч не з'їм солодко і напрацююся гіренько, так ніхто мене не налає, ні від кого не почую докірливого слова, — говорила Мотря на здогад буряків, поглядаючи на Семена.

— А, боже ж мій! Я не така людина, кого хоче поспитайте, — хвилювався Семен.

— Ні, гріх сказати, — загомоніли всі разом. — Семен не такий! Він своїх жінок жалував, хоч покійниця друга жінка була така лиха, що часом аж вогню креше, як що не по їй.

Випили знов по чарці.

— А як мене люди засміють, як мені кожне в очі цвікатиме, що я живу на віру? — сказала неначе до себе Мотря.

— І-гій на вас, що се ви вигадали! — заторохтіли молодиці. — Хто з вас сміятиметься, з чого? Таж ви не повія яка, вибачайте на слові, адже вам не пусте в голові, не розпуста! Адже сидять на віру і Микола Козачишин, і Іван Бондар, і Олена

Сидоручка, а Андрій Муржак вже дев'ятий рік сидить з Марією... і ніхто з їх не сміється, всі поважають, як людей. Лучиться okazія яка — запрошують, частують їх; вони в себе приймають, як бог приказав. Тут кожне бачитиме, що звела вас до купи неминуча потреба, що живете ви на віру, бо піп не звінчає вчетверте! Правда, єсть такі, що сходяться з розпусти, але ледачому ледачий і кінець: нажене через який там час чоловік, та й повіється знов шукати чоловіка на два дні... А що вже наглузуються, накепкуються та наганьбляться — про те сама знає... Буває й таке, що з великих любощів, з кохання того йдуть сидіти на віру, бо звінчатися не можна: чи вона чоловіка має, чи він жінку покинув. І се погано, але все-таки якось інше, все-таки чоловік має вагу на теє кохання щире. Старі таки геть противляться сьому, бо перш сього не було, вони не звикли до сього: але молодіж інакше вже дивиться на се діло: "Як сидять, каже, на віру, то чоловік жінку більш любить та жалує, бо вона його може повсякчас покинути"... Або: "Все одно, каже, чи звінчав піп, чи не звінчав, аби кохалися..."

— Такий тепер світ настав, любо! — зітхнула Явдоха. — Адже і в пісні співають:

Ой, господи милосердний,

Який тепер світ настав:

Свою жінку покидає,

А з чужою жити став!

— Та й буде добро! І вже!.. Не буде на світі краще задля гріхів наших тяжких! — плакала Явдоха. Вона була вже п'яненька, і п'яні сльози текли по жалібно скривленому, зморщеному обличчю.

Гнат уважно слухав бесіди. Кожне слово глибоко западало йому в серце, болісно торкало чутливі струни його серця. Він слухав та розважав, що доведеться йому витерпіти, коли він житиме з Настею на віру. Правда, не варт усього переймати, що по воді пливе. Люди — божі собаки: і брешуть, і кусають. Йому ще байдуже, але бідна Настя навряд чи витриває. Серце в його щеміло, немов хто стискав його у жмені, однак він не міг спинити бажання хоч раз в житті зазнати того щастя.

На дні здорової пляшки мало що лишилось. Гості гомоніли. Їм було весело. Богомільна Явдоха розказувала, як вона ходила на відпуст у Браїлів,² що чула від черниць. Одна черниця розказувала, що скоро бог покарає людей за гріхи. Настане страшне лихоліття, люди почнуть мерти, але не всі помруть від слабості. Випаде здоровий град, завбільшки з баранячу голову, і поб'є тих, що не ходять на прощу, що сваряться до служби божої, не подають старцеві. Софія тяжко зітхала, але не дуже пильно слухала того оповідання, бо їй самій хотілось розказати про недавню пригоду з кумою Одаркою: як вона посварилась з Одаркою, і що Одарка говорила на неї перед кумою Марією. Вони говорили разом, одна про те, а друга про інше, і їх бесіда зливалась в якусь кумедну мішму... Гнат підлещувався до Явдохи, бо вона була матір'ю його Насті.

Семен та Мотря сиділи близенько одно коло одного. Вони приязно вели розмову. Семен був веселий, трохи напідпитку. Його кирпатий ніс цвів, як повная рожка. Горілка розігріла Мотрю, і вона наче покращала та помолодшала. Гладка, опасиста, здорова,

вона здавалась ще більшою попліч з малим сухорлявим Семеном. Семен казав, що як тільки Мотря перебереться до його хати, він полагодить стару повітку, бо треба купити коненята... Може б там заробилося який гріш хурманкою, а наспіє орати під озимину, не треба буде наймати худоби. Мотря казала, що повітку таки треба злагодити, але купити корову, бо за петрівку можна скласти масла й сиру, все буде гріш, а там і самим буде чим харчуватись. Вони гомоніли, незважаючи на гостей. З їх розмови щохвилини вихоплювалось: "Будуть бички — продамо... купимо кабанчика... зробити нову терницю... без корови не можна!."

Умовились, що завтра Мотря прийде на розглядини до Семена, а потому й зовсім забереться до нього.

Було пізно. Гості почали прощатись.

— Ой, я п'яна в вас, кумо, п'яна, аж мені співати хочеться!. Доленько ж моя, як же я задибаю до хати? Доведеться десь під окопом ночувати! — бідкалась Явоха.

— Не журіться, тітко, — обізвався Гнат, — я вас заведу.

Гості попрощались, порозходились. Софія лишилась ночувати в сестри.

Другого дня сонце стояло вже на вечірньому пружі, коли Мотря з Софією увіходили в Семенів двір. Рябий пес з кудлатим хвостом кинувся на них та аж до землі присідав, гавкаючи. Семен рубав дрова коло повітки. Він відборонив гостей від Рябка і завів до хати. Мотря дивилась на поколені, пооббивані жовті стіни. "От-то здулася глина, неначе худобина обпившись, — думала вона. — Треба буде геть пообвалювати та накидати свіжою глиною..." Долівка в хаті була чорна, з ямами, стеля покололась. В хаті було чорно, як у димарі. Чорна постіль зібгана лежала на полу. Купчаки за образами та хрести з ласкавцю були аж чорні від пилу. "Ой, буде муки на мої руки!" — подумала Мотря, але вона хоч би й зараз залюбки завдала тую муку своїм рукам, аби звити собі затишненьке, чепурненьке кубелечко. Семен просив вибачити, що немає чим приймати гостей. Вони самі гаразд знають, що хата без хазяйки — сирота. Най же самі потрудяться щось зготувати, от і двері в комірчину, а він піде по горілку.

Скоро Семен вийшов з хати, молодиці — цікаві, як усі молодиці — метнулися оглядати кожний куточок в хаті, кожний закапелочок. В комірчині стояла діжа з борошном, а біля неї горох у розколених ночвах; в діжечці насподі кілька шматків сала, на жердці висіла одежа. Надворі зозуляста квочка, надувшись та настовбурчившись пір'ячком, водила шестеро курчат. Молодиці зварили вечерю. Семен привів з собою сусіда. Пішла бесіда, частування.

— А як я недогоджу вам, а ви здурієте, наб'єтєся мене, і я муситиму покинути вас та іно сорому наберуся від людей! — журливо питала Мотря, підпершись рукою.

— Що се ви, Мотре, господь із вами! Та я вас й пальцем не торкну, побила б мене свята земля, коли брешу. При свідках присягаюся...

Мотря поняла віри і легенько зітхнула.

На другий день перевезла Мотря скриню до Семена і розташувалася в Семеновій хаті, як справжня господиня. IV

Гнат нудив світом. Він ще й досі не говорив з Настею, все якось не міг зважитись

просити її жити з ним на віру, поки не втихомириться та нещасна пригода з жінкою. Непевність та тривога, мов вогонь, жерли Гнатове серце, він аж зблід від безперестанного зворушення. Молодий вус ще виразніше зачорнів проти білого обличчя.

Раз теплого рожевого вечора зустрілись вони на вулиці. Гнат йшов з косовиці, Настя — з буряків. Вони розминулись, віддавши одно одному на добровечір. Але сталося так, що вони разом озирнулись і стали. Настя осміхнулася до Гната куточками червоних уст. За останній час Настя покращала, погладшала. М'які, делікатні контури її обличчя вирівнялись, стали ще лагіднішими. Здорові сиві очі кидали цілі снопи м'якого проміння. Вона була повна та свіжа, як ягода. Гнат задивився на неї.

— Щось маю тобі казати, Насте, — наважився Гнат, підійшовши до неї ближче.

— Кажи!

— Та тут якось ніяково, вештаються скрізь. Вийди, як смеркнеться, під яблуню, бо маю конче щось казати...

— Е, ще виходити! Кажи тут!

— Ні, не можна, виходь у садок, то скажу... Вийдеш?

— Побачу! — Настя знялась з місця, неначе наважилась тікати. — Вийду! — сказала вона, зробивши кілька ступенів і обсипала Гната ясным промінням із сивих очей.

У Гната аж коло серця залоскотало від того погляду.

Ніч була темна. На синім небі густо зоріли зорі. В ставку голосно кректали жаби. Село спало. Гнат обережно переліз через лісу і опинивсь у густому садку. Він подався до крислатої яблуні, під котрою не раз стояв із Настею. Під яблунею було темно, аж чорно. Гнат вдивлявся в темряву і нічого не бачив. Насті не було. "Нема!" — тихо сказав Гнат, а те слово болісною луною відгукнулось у нього в серці. Вмить з-за стовбура почувся тихий сміх; хтось ударив Гната легенько по плечах. Гнат затремтів увесь, як осика на вітрі. Він побачив Настю і взяв її за руку. Він тримав її за руку і мовчав.

— Отак! Ти будеш мовчати, а я буду слухати, обізвалась Настя.

— Ти знаєш, Насте, що мені нема життя без тебе... Без тебе я нуджу світом, без тебе я нещасний, — промовив сумно Гнат.

— Що ж я тобі пораджу?... Маєш жінку, чом з нею не живеш у згоді?

— Не печи мене жінкою, бо я вже й так опечений... Я її ненавиджу, вона перевела мій вік молодий... Олександра не переступить мого порога, ми навіки розійшлися... Насте, як не схочеш зо мною жити, то я собі смерть заподію!.. Краще мені в сирій землі гнити, ніж без тебе на світі жити.

— Оце сказав! Як же нам зійтися, коли ти жінку маєш? Як би я показала тоді межи люди?

А як живуть другі? Хіба вони будуть перші чи останні? В селі більш десяти хат, де живуть на віру. І живуть же люди не гірш від шлюбних, хазяйнують, статок мають... Вона каже: "Поговір"... та хоч позабивай двері й вікна та сиди в хаті і не рипайся — і

тоді не втечеш від того поговору. Поговір що? Пес бреше вітер несе... Аби було щастя... А щастя буде: він її вірно любить, він її, як квітку на городі, посадить у хаті, він її жалуватиме, годитиме її, як малій дитині... Невже ж вона схоче, щоб він пропадав марне, ні за що, вкоротив собі віку молодого?

Настя слухала, притулившись до шершавого стовбура яблуні; їй жаль стало того тихого, щирого чоловіка, що так вірно її кохає. що гине за нею. Вона сама любила Гната, і десь у далекому закуточку серця ворушилась згода на Гнатові жадання. Її вже турбували перешкоди, що неминуче мали стати на дорозі до щастя.

— А мати? Таже вони загризуть мене, бо й так лихі, що я дала гарбуза аж двом сватачам! — промовила Настя наче до себе.

— Е, мати — пусте! Можна впрохати тітку Мотрю, вона се діло облагодить. Кума з кумою побесідує, кума з кумою порадиться, то якось діло й стане!.

Овіяні чарами літньої ночі, заколисані любою розмовою, вони замовкли, але думи їх літали коло одного осередка.

Гнат мав надію, що Настя згодиться жити з ним на віру.

— В нашім краю тихо! — засміялась Настя.

Той свіжий, сливе дитячий сміх роздратував Гната. Він обняв Настю за стан, пригорнув її до себе. На нього тхнуло теплом молодого жіночого тіла. Настя не пручалась. Вона відхилила голову і блиснула білою шиєю з-під разків червоних коралів. Гнат припав устами до білої теплої шиї... Крислата яблуня розкинула над ними могутнє гілля та лише інколи, наче крізь сон, тремтіла чорним листом. Під синім, зоряним шатром неба було тихо та тепло... Пізно вертався Гнат додому, п'яний від щастя.

На другий день раненько забіг Гнат до тітки Мотрі. Мотря місила коло хати глину; її ноги, замазані жовтою глиною, здавалось, були взуті в жовті сап'янці. Стіни були пошпаровані; шпаровання здавалось величезним жовтим павутинням, котре заснував на стіні якийсь велет-павук. Мотря місила глину і слухала, що казав Гнат. Вона обіцяла побалакати з Явдохою про його діло, але не скоріш, як у неділю, бо тепер, як сам бачить, заходилась коло мазання треба ж довести його до ладу.

Гнат, подякувавши тітці, подався на роботу.

В неділю по обіді зібралась Мотря до Явдохи. Явдоха сиділа на призьбі і куняла на сонечку. Насті не було вдома.

— Добридень вам, кумо! Здорові будьте з неділею, — гукнула Мотря від воріт.

Явдоха здригнулась, глипнула на куму й відказала:

— Дай, боже, здоров'я! Сідайте, кумо, за гостя будете. Як же вам ведеться на новім господарстві, кумо? — Нічого, кумо, нічого... Старий мій так чепуриться, що куди й молодому до його! Заходивсь пересипати повітку: пошити ще сніпками та обмазати, то й готова буде. А я коло хати такого мазання мала, що ще й досі болять мене, любко. руки й ноги, а крижі як перебиті, неначе хто бучком попер...

Мотря розказувала про свої клопоти в новій оселі, Явдоха про відпусти, черниць, про тяжкі кари божі за гріхи...

— Кумо мої любі та милі! Що я маю казати вам?! — почала Мотря.

— Кажіть, серце, буду чути...

— В п'ятницю рано, іно влізла я місити глину, прибігає мій небіж — Гнат. Глянула я на нього й бачу, що чогось він не такий став, немов йому що пороблено... "Що тобі, сину?" — питаю. "Тітко мої любі та милі, відказує, як ви не схочете допомогти мені, то доведеться мені марне погибати..." А я аж заплакала гіренько, та й кажу: "Сину мій любий та милий! Як же мені не стати тобі у пригоді, коли ти в мене найближча родина. Адже в мене не поле засіяно родиною". А він, правда, поцілував мене в руку та й каже: "Самі ви, тітко, знаєте мою недолю... знаєте, як ми любилися з Настею — себто дочкою вашою, кумо! — та розлучили, каже, нас вороженьки люті, не дали нам подружитися. А тепер я ходжу, світом нуджу, нема мені життя без Насті... Як не буду з нею жити, то буду в сирій землі гнити... йдіть, каже, до тітки Явдохи, просіть їх, най пустять свою Настю зо мною на віру жити..." Так мені його жалко стало, кумо, так дуже жалко, що й не сказати... От я й прийшла до вас, любко: еге, пустіть свою Настю до Гната, він чоловік тихий, трудовитий...

— Що се ви, кумо? Господь із вами! Моя дочка удовиця, їй люди трапляються, не сьогодні — завтра хтось посватає. Нащо ж їй сидіти на віру?

— Коли ж вони, кумцю, дуже любляться, Гнат із Настею! Як ви їх розлучите, то дочка плакатиме на вас, а у вас одна дитина, не годиться їй світ зав'язувати!

— Де там, кумо, де там! І не кажіть мені сього! Щоб я оце потурала дочці у такому ділі, щоб я підводила її на гріх? Таж би мене покарала мати божя, таж би я й не відпостилася, й не відмолилася...

— Щирому кохання і бог не противник, як кажуть люди, — перепинила Мотря.

— Де там, серце, де там! Інше діло вам, ви вже жінка в літах, по третьому чоловіку, грішного і в думці не маєте, вам уже й бог простить, а моя Настя ще двічі може віддатись, нащо ж їй грішити? І так господь карає за гріхи наші тяжкії...

Явдоха почала оповідати, яке чудо недавно сталося в Горишківці. У тому селі жив один чоловік та мав четверо дітей; діти єсть, а годувати їх нічим, бо звичайно у переднівок рідко хто має свій хліб, а у того чоловіка й скибочки не було. Ото як докучило йому, що діти пищать їсти, він ухопив ніж та хотів їх порізати з тої розпуки... А діти й просяться: "Не ріжте нас, тату, ми будемо спати до нового хліба..." Полягали покотом на печі та й поснули. Сплять день, ба сплять другий. Вже тому чоловікові й моторошно, вже й будить їх, а вони сплять, як мертві... Вже й страх узяв того чоловіка, почав він богу молитись, а діти сплять. Пішов до попа, найняв молебень, нічого не помагає... Пораяв хтось тому чоловікові піти у Київ, до святих печер; от він і пішов, а діти сплять і досі... Ох, боже наш, боже милосердний! Тяжкі гріхи наші перед тобою!

Скільки Мотря не вговорювала Явдоху пустити дочку на віру до Гната, скільки не прохала — нічого не допомоглося. Явдоха казала, що не пустить Насті. Вона справді боялася, щоб не випав здоровий град, завбільшки в баранячу голову, та не вбив її за гріхи.

Так і розійшлися куми, не скінчивши Гнатового діла.

Надвечір прийшла Настя з гостини. Мати почала розпитувати її про Гната. Вона

хотіла дізнатись, чи знає дочка про замір Гнатів, а як знає, то що скаже на те. Настя призналась матері, що любить Гната, що хоче жити з ним на віру. Стара напнула її мокрим рядном. Хай вона виб'є собі з голови і Гната, і любові, бо то дурниця! Поки мати жива, сього не буде, бо вона не хоче сорому на старість, не хоче прогнівати бога, що вже й так карає людей за гріхи! Настя сперечалася, казала, що втече від матері. Вона, плачучи, дорікала матері, що мати гризе її, хоче занастити її долю, не боячись гріха, хоч і ходить по монастирях та відмолює гріхи цілого світу. Заплакана Настя вибігла з хати в садок під свою любиму яблуню. Крислата яблуня нагадала їй любу розмову з милим й ті щасливі хвили життя, що перейшли тут, під цим розлогим гіллям.

"Що буде — те буде, а піду до Гната", — подумала вона, втихомирившись трохи. Вона була м'якої вдачі, її можна було на все підмовити, але тихим, лагідним словом. Материне бурчання лише підживляло її мляву енергію. Настя взяла розважати, як та коли перебралась їй до Гната. Е, що довго думати! Адже у п'ятницю йде мати на відпуст саме перед жнивами молитись, щоб вніс господь хліб у руки. Переказати лиш до Гната, щоб завіз її скриню, та й по всьому. Настя замарилась над картиною тихого раю в милого хаті... А як же кинути матір саму, та ще в жнива? Ся думка, мов серпом, підтяла Настині мрії. Їй жаль стало матері... Нічого, вони разом з Гнатом вижнуть материне жито, то, може, скоріше вблагають стару не гніватись. Настя аж повеселішала від щасливої думки.

У понеділок зумисне вибігла Настя назустріч Гнатові, як він вертався з роботи, і переказала сподіватись її в п'ятницю.

В п'ятницю вдосвіта взяла Явдоха ціпок у руки та торбинку з харчами й подалась з людьми на прощу. Трохи згодом, коли люди порозходились по роботах і не вештались по вулицях, заїхав Гнат возом до Явдошиної хати і виніс на віз Настину скриню. Настя засунула двері і поклала ключ під стріху.

Зараз-таки заходилась Настя порядкувати у Гнатовій хаті. Їй хотілось насамперед вихаючити хату від порохів, що лишились після Олександри. Вона поздіймала зі стін образи, помила їх та заходилась мазати хату. Гнат метнувся помагати їй; він так хапався до всього, що мало не побив образів. Настя накричала на його, щоб він не встрявав у бабську роботу та йшов собі геть із хати. Гнат хотів її поцілувати, але вона жартівливо обмазала його білою глиною, ще й випхала в двері. Настя побілила стіни, підвела припічок червоною глиною, поцяцькувала синьою комин. Чорний сволок з вирізаним хрестом аж вилискувався на білій стелі. Настя повішала на стінах два ряди гарних образів від жердки аж до мисника, ще й позаквітчувала їх купчаками та кучерявою м'ятою. Під богами повішала гарні рушники, на жердці почепила здоровий рушник з розкішно вишиваними кінцями. Вовняне рядно горіло на постелі жовтогарячою та зеленою барвами. Біла скатірка на столі та помиті лави аж сяли чистотою. Чималий мисник осміхався здоровими полив'яними мисками, білими, зеленими, червоними. В хаті було як у віночку. Ввечері зварила Настя вечерю й поставила перед Гнатом. Керосинова лампочка весело осявала прибрану хату. У печі жеврів жар. Гнат дивився на свою хату і не пізнавав її. Хата наче покращала,

побільшала, з бідної хатини стала багатою світлицею. Перед ним на ослоні сиділа його колишня мрія, свіжа та гарна, як квітка. Гнатові здалося, що йому приснився гарний сон... На серці в його було так радісно, так повно щастя... і він боявся прокинутись, щоб той чарівний сон не щез...

Гнат повеселішав, немов на світ народився. То було робота йому докучала, здавалась важкою. Робить, робить, а далі й питає сам себе: "Нащо?" А тепер — не робота — іграшка, куди йде — усе пісні співає. В неділю пішов Гнат у місто на ярмарок. На ярмарку накупив він Насті гостинців. Купив гарну рясну хустку з червоними рожами, ковтки з довгими золотими бульбашками та червону манійову спідницю в сім пілок. Він зовсім не жалувал тих грошей, що складав із зими ще собі на свиту. Ет, чи то конче потрібна йому нова свита! Старої ще не зносив гаразд. Як ще був він парубком, то гарно вбирався. Було — яку схоче шапку, вже й має!. А тепер минулося... от купить яку-небудь, аби голова не боса... Та й сміються з тих чоловіків, що гарно одягаються. Скоро оженився — назувай чоботи здорові з халявами вище колін; надягай свиту грубу та довгу, щоб поли черкались об землю; насувай аж на ніс високу шапку з довгим волосом — і скажуть: "Хазяїн!" А як схочеш вдягнутись у коротеньку парубоцьку свитку, схочеш узутися делікатні, до ноги, чоботи, підперезатись гарним поясом зараз засміють, скажуть: "Чванько! Не буде з його хазяїна."

Настя зраділа гостинцям, як дитина. Вона зав'язалась квітчастою хусткою, почепила довгі ковтки і вертілася перед маленьким дзеркальцем, змазаним у стіні, обертаючись, щоб хоч одним оком заглянути довгий кінець гарної хустки. Гнат стояв оддалік та осміхавсь, дивлячись, як Настя примірювала червону, як жар, матерію і бгала її в дрібненькі фалди. Настя глянула на Гната чистими, щасливими очима, і в них побачив він утіху та вдячність...

В понеділок в обідню пору прийшла з відпусту Явдоха. Вона дуже стривожилась, не заставши в хаті ні дочки, ні її скрині. Сусіда сказала Явдосі, що Настя пішла сидіти на віру до Гната. Явдоха отетеріла. Їй жаль було дочки, соромно, що дочка живе на віру. Явдосі здалося, що от-от градові хмари обляжуть небо, випаде здоровий град і поб'є її, дочку, Гната та всіх грішників. Стара не знала, що подіяти: чи бігти до Насті та нагнати її додому, чи пораятись перше людей.

Явдоха побігла до Гнатової хати. Настя поралась коло печі. Побачивши матір, вона стала як стовп, ні в сих, ні в тих. Явдоха стояла на порозі бліда, гнівлива; сухі старечі уста тремтіли від великого гніву.

— Геть звідсіля! — хрипливим голосом крикнула вона на Настю.

Настя й собі пополотніла.

— Куди я піду? Нема мені куди йти з моєї хати....

— З твоєї хати, ледащо! То ти вже десь шлюб узяла у заячому холодку, побила б тебе лиха година, як ти мене б'єш на старість отими словами! Геть мені зараз додому, бо як візьму отсю качалку, то поб'ю тебе на капусту!.. — Явдоха вхопила з ослона качалку і приступила до Насті.

— От візьміть краще та вбийте мене... — Настя заплакала. З подвір'я надійшов

Гнат. Він побачив ту сцену і зсунув тонкі брови. Він став проти Явдохи.

— Бийте мене; мамо, а не її...

— А я тобі яка мама, вражий сину! Дідько звінчав вас на смітнику, а ти мене мамою зватимеш? Та я не подивлюсь тобі у вічі, сякий-не-такий сину! Я на тебе знайду суд, я тобі покажу, як підмовляти жінок на гріх!.. Де се видано? Де се чувано? У мою перію не знали такого сорому... І мати твоя, і бабка твої були чесного роду, а ти стидом повіла мою голову сиву! Геть додому! — кричала вона до Насті.

— Простіть нас, не гнівайтесь, прошу вас, — обізвався Гнат. — Так уже десь бог нам дав... Самі знаєте, як ми вірно любилися, що й жити не можемо одно без одного...

— Про мене, повісся, сину, на сухій гілляці, а дочки мені не каламуть! Йди зараз додому! — обізвалась вона до Насті.

Настя плакала. Стара хотіла вхопити її за руку, але Гнат заступив їй дорогу.

— Я не пущу Насті, — понуро сказав він.

— Ба пустиш!

— Ба не пущу!

Явдоха приступила з качалкою до Гната, але Гнат глянув на неї так грізно, що стара побачила, що не її сила.

Коли так, вона знайде суд на них, вона ще дасться їм узнаки! Явдоха вилаялась, як уміла, і з качалкою в руках вибігла з хати. Вже коло воріт помітила вона тую качалку і жбурнула її далеко від себе. Явдоха побігла жалітись до попа.

Надвечір прибіг паламар кликати Гната та Настю до попа.

Довго сиділи вони у поповій пекарні, поки наймичка покликала їх у горниці. Вони поцілували в руку батюшку й матушку і стали коло порога. В світлиці на круглому столі парував самовар. За столом сиділа гладка, повновида попадя та п'ятеро дрібних дітей. Всі вони видивились на Гната та Настю. Панотець був ще не старий. Косми чорного волосся, подекуди з білими нитками сивини, просто спадали на плечі. Його довга фігура в парусиновому підряснику була трохи зігнута наперед. Він обернув своє довгобразе лице з довгим носом та насмішкуватими устами до Гната.

— Щось ти, Гнате, вступаєш на поганий шлях... Свою жінку прогнав од себе, зійшовся з другою без шлюбу, а це гріх, святе письмо забороняє жити на віру...

— Я, батюшко, нікого не обікрив, нікого не зарівав, — озвався Гнат.

— Пхе! Звідкіль ти такий розумний взявся? Хоч надягай на нього рясу та висвячуй просто на архірея! Не обікрив!.. Не зарівав!.. Адже у святім письмі сказано... витри ніс! — гукнув панотець і грізно поглянув на маленького поповича, що сидів на стільчику коло Насті. Настя подумала, що батюшка крикнули на неї; вона спішно схилилась над поповичем і взяла його пальцями за ніс. дитина заревла на цілу кімнату.

— Візьми дитину! — grimнув панотець на паніматку. Паніматка взяла дитину до другої кімнати, і довго ще було чути з-за дверей, як вона зацитькувала плаксивого поповича.

— Адже в святім письмі сказано... — батюшка підійняв догори брови й насторошив вуха.

Очевидячки, не судилося Гнатові дізнатись, що сказано в святім письмі, бо в другій кімнаті почувлась якась шамотня, і басовий голос поспитав: "А чи вдома отець Іполит?"

Отець Іполит зірвався й побіг назустріч гостеві.

Дітвора, підскакуючи, подалась за батьком. Панотець тричі поцілувався з гостем і сказав: "Просимо!" У дверях з'явився гладкий лисий піп, одною рукою погладжуючи черево, а другою-сиву бороду. Через хату пройшла неначе процесія: попереду гість, за ним батюшка, а за батюшкою ціла низка дітей. Гнат з Настею лишилися самі в світлиці. Лише пикатий самовар клекотів на столі та, немов надувшись, випускав пару. Через якусь часинку отець Іполит перебіг кімнату і лише майнув полами білого підрысника, не звернувши уваги на Настю та Гната. Вертаючись з пляшкою в руках, панотець побачив своїх парафіян.

— Ви ще тут? — здивувався він. — Глядіть же мені, розлучіться... Ти, Насте, перепроси матір... і живіть так, як сказано у святім письмі...

Гнат та Настя поцілували батюшку в руку і вийшли з світлиці.

Настали жнива. Настя вийшла на Гнатову ниву.

Поруч з нею, на своїй ниві, зайняла постать Явдоха. Побачивши, що мати нездужає, Настя перейшла на Явдошину ниву і почала жати жито.

— Геть, не потребую твоєї помочі! — скрикнула Явдоха.

Настя мусила знов узятись за своє жито. Але на другий день, коли Явдоха, нездужаючи, не вийшла жати, Настя підмовила Гната зайняти постать на материній ниві. Коли Явдоха побачила вижатий та поскладаний в полукіпки хліб, їй жаль стало доброї дочки. Благання Мотрині і час загоїли рану в Явдошиному серці; вона погодилась з Настею, навіть обіцяла піти по жнивах на відпуст відмолювати гріхи свої й доччині.

Була тепла, ясна осінь. Настя йшла садками до Мотрі. Осіннє повітря було прозоре, тихе. На заході, під безхмарним небом, стояло здорове золоте сонце. Під його скісним промінням золотом сяло жовте листя лип та беріз. Здавалось, що якийсь чарівник, як у казці, убрав дерева в щирозолоті шати. Падало жовте листя, а здавалось, що то золото капає на землю з дорогих шат. Червоні, як у кров умочені, черешні полум'ям горіли на сонці. Земля під ними була вкрита червоним листом та червоніла, як полита свіжою кров'ю. Зеленіли темним листом крислаті яблуні, рожевіли делікатними сутінками грушки. На вербах листя порідшало, поблідло, і здавалось здалеку, що вони тепер лише розвиваються, як напри весні. Сухе листя дощем спадало з дерев, черкалось об гіллячки і шелестіло. Під ногами шелестіли цілі замети сухого покрученого листя. Насті вподобався той шелест, і вона зумисне розривала ногами купи сухого листя. Її вражала розкішна картина осінньої природи, обсипана сонячним промінням під чистим блакитним небом. На серці у Насті було тихо та весело,

Мотря доїла корову. Відборонюючись від уїдливого Рябка, Настя привіталась до Мотрі. Вони розбалакались. Видоївши корову, Мотря занесла дійво до хати і показала Насті своє хазяйство. Опріч рябої корови, було ще два перістих підсвинки та одинадцятро зузулястих курей. На їх обійсті ведеться лишень худоба рябої масті. Ні

чорної, ні білої, ні рудої, ні рябої. Була одна чорна курка, така несуща курка, та що! — запіяла півнем, і треба було голову втяти! А у Семена ще за другої жінки руда корова згинула на третій день, як з ярмарку привели. Отак вона хазяйнує, хвалити бога, і звикла вже до хати та до свого діда. Живеться та хліб жується... А Насті ж добре у Гната? Чи жалує її Гнат? А чи піде вона на сватання до Зіньки Василюшиної, бо то ж її близька родина? Настю щось стиснуло коло серця. Її не прохано на сватання. "Мабуть, тим, що я живу на віру", — подумала вона. Їй чогось зразу стало жалко на людей, на свою родину...

А чи чула вона, що Олександра нахваляється вигнати її з Гнатової хати? "Я, каже, оту розлучницю за коси витягну з хати! Буде вона знати, як розлучати чоловіка з жінкою!.." Настя прийшла додому сумна і цілий вечір проплакала. Гнат помітив її заплакані очі. Він став питати, чого вона плаче. Настя довго не хотіла говорити, а далі, ридаючи, розказала Гнатові, що Олександра нахваляється за коси виволочити її з його хати.

— Я задушив би її, як гадину! — сказав Гнат, здвигнувши тонкі брови.V

Розпечене повітря пашіло жаром і, здавалось, затаїло дух, не дихало: так було тихо. Великий лан буряків зеленів проти сонця молодією бутвиною. Здалеку здавалось, що межі зеленою бутвиною рядками процвітають здорові червоні квітки. То червоніли пов'язані квітчастими хустка ми голови сапальниць. Коло кожного рядка молодниць стояв наставник. Він пантрував, щоб сапальниці не лінувались та добре обгортали землею кожний буряк. В одному рядку межі молодицями була Олександра. Вона бігала на друге село сапати панські буряки, бо на буряках було весело. І справді, молодиці жартували, сміялись, співали пісень, аж луна розлягалася по полю. Олександра вела перед. Вона зачіпала наставника, не старого ще чоловіка з довгими, білими, як льон, вусами на червоному виду. Наставник ходив уздовж рядків та все намагавсь, щоб скоріше сапали. Молодиці ще нижче похилились над сапами, одна лише Олександра стояла, спершись на сапу, рівна, як свічка.

— Сапайте, молодиці, сапайте, — передражнявала вона наставника, — бо вже сонце високо, а зробили мало! А сама стояла рівно, як москаль на муштрі.

— Ти чого стала та задивилась, як теля на нові ворота? — визвірився до неї наставник.

— Ой, не кричи, чуєш, бо нас тут гурт бабів, а ти один, хоч і здоровий такий, як кицька навсидячки, вмиє закидаємо тебе бурячинням, іно ногами дригатимеш з-під купи.

Молодиці зареготались.

— Гляди, щоб я тебе не закидав! — розсердився наставник.

— Гир-гир! — подражнилась Олександра, поглядаючи на його хитрими очима.

В нього плечі, як у баби,

В нього очі, як у жаби, —

затягла вона високим голосом.

В нього вуси, як у рака,

Сам недобрий, як собака! —

підхопили молодичі.

— Обголи, Йване, вуси, то ся пісня буде не тебе, — засміялась Олександра. — Та не втни як будеш голити, бо заспівають:

Ще й без верхньої губи,

Як цілує — знати зуби!..

Молодиці реготались, а Іван, відвернувшись, сів на бур'яні набивати люльку.

Олександра нарвала липчиці і знебачки кинула її Іванові на голову. Зелена липчиця гірляндою повисла на голові, зачепилась за білий вус, за червону шию. Іван озирнувся. Олександра пильно сапала буряки; її чорне обличчя стало якимсь кумедно-поважним, червоні губи віддулися, неначе вона сердилась. Іван зірвався і обмотав тою липчицею Олександрі шию, ще й притиснув до лица колючу липчицю. Олександра заверещала не своїм голосом та затріпала чорними руками. Вирвавшись з його рук, вона вхопила цілу купу бур'яну і обсипала Івана. Польова берізка повилась по його плечах, по рукав ах сорочки, звисала з крисів бриля: мокрець, подорожник та липчиця почеплялись до Іванової одежі, до довгих вусів. Іван стояв заквітчаний, як гільце на Купайла. З Олександра сміялась, показуючи рівні зуби, що білили проти чорного обличчя. Пішли жарти, сміх. Іван не сердивсь більше: йому вподобалась весела, жартівлива Олександра, вподобались її чорні, палкі очі, густі, веселкою. брови. Він усе поглядав на неї і залюбки відповідав жартами на жарти. Молодиці, нахилившись одна до одної, гомоніли. Вони розказали Олександрі історію Івана. Іван жонатий вже п'ять років, але його жінка, за рік по шлюбі, повіялась десь з паничем, а Іван лишивсь ні парубком, ні жонатим. З півроку сидів він на віру з якоюсь покриткою, але за щось нагнав її. Йому добре служити в пана: і гроші має, і хліба перепадає йому чимало. Іван й собі розпитавсь про Олександрю. Очевидячки, вона припала йому до вподоби, бо він просив її вийти на буряки й завтра.

— Не вийду, бо нема тут гарних наставників, сказала вона, моргнувши до його веселою бровою.

Другого дня вже й сонце підбилося високо, вже й сапальниці полишали за собою довгі рядки підсапаних буряків, а Олександра лише здалека манячила червоною хусткою, поспішаючи на роботу. Вона наблизилась і весело осміхнулась до молодичь.

— Кланяється вам голова з вухами, а потилиця й сама хилиться, — привіталась вона, сміючись здоровим сміхом.

— Чого так опізнилась? — загомоніли сапальниці.

— Заспала... пообідала пізно, та й подалась до вас раннім холодком коло полудня, щоб мухи не кусали... Чи приймаєте на роботу?

— Пізно вже, та що ж ти вдієш з гарними молодичами! Ставай та сапай!

— Тра ставати, бо що ж ти вдієш з поганими чоловіками, коли вони так гарно просять, — відрізала вона, займаючи постать.

Але Олександра ще довго стояла, спершись на сапу, та щось розказувала молодичам. Молодиці аж лягали від сміху.

Сонце стояло серед неба і страшенне пекло. Над зеленими нива ми тремтіло гаряче повітря, неначе хто тряс перед очима блискучим серпанком. Хвилі світла лились з неба, і чорні тіні десь почезли, неначе сонячне сяйво загнало їх у землю. Гаряче світло грало на запеченому бронзовому виду Олександри, обливало темні бронзові руки, блищало в тонесеньких золотих волосинках, якими поросли ті кремезні руки. Два рядки білих зубів блищали на сонці, як дві низки добірних перлів, чорні очі лиснілись, як два агати. В червоній хустці, в червоній спідниці та білій сорочці, рясно вишиваній "козаками", Олександра здавалась велетом-віткою, створінням тропічної природи. Золоте сонце пестило її, мов любе дитя гарячого півдня.

Опівдні виїхав на лан окомом. Підпершись у бік рукою, на котрій висіла нагайка, він гукнув:

— Гей, баби! На полудне!

— Бий його сила божя! — скрикнула Олександра і жартівливо, наче сердячись, кинула сапою об землю. Ніколи людьми не назвуть: усе баби та баби! Ні, правда, два рази на день таки називають людьми: уранці та ввечері. Вийде хто зрання надвір та й каже: "О, вже люди палять на обід!" Увечері знов кажуть, що люди палять на вечерю. А цілий день усе баби та й баби! Стоять два чоловіки. А хто там стоїть? — Люди. А буде бабів із десять — то все баби! От порядки!

Олександра, приспівуючи та пританцьовуючи, побігла до своєї торбини і сіла полуднувати з сапальницями. Пополуднувавши, деякі полягали спати, деякі посідали гурточками і гомоніли. Іван сів біля Олександри. Він задивився на її чорні очі, гаряче обличчя.

— Чи всі у вас у Мовчанах такі гарні, як ти? — поспитав він.

— Всі. А у ваших Кругах всі такі погані, як ти? — засміялась Олександра.

— Хіба я вже такий поганий?

— Ні, не дуже: подивишся ззаду — хорошого складу; подивишся в очі — ригатися хоче! — зареготалась Олександра.

Іван вирвав буряк і, пожбурнувши ним, влучив її просто в хустку, аж очіпок з'їхав трохи набік.

— О, сього вже й за мірку цибулі не подарую! скрикнула Олександра і, вхопивши порожню торбину, почала шмагати його по голові, аж порошок хмарою звився над головою Івана.

Втихомирились.

— Скажи мені, Олександро, де ти живеш? — спитав Іван

— А тобі навіщо? Третя хата від Кіндрата, де рябі ворота, а новий пес! — засміялась вона, блиснувши на Івана чорними очима та підсиненими білками.

— Та не пустуй-бо! Мені здається...

— Що тринадцятка снується, а то проста валовина, — перехопила Олександра.

— Оце веретено: дир... та дир... Мені здається, що я бачив тебе в садку коло церкви, як їздив у ваше село загадувати на буряки... А як я прийду в ваш садок увечері, чи ти вийдеш?

— Авжеж вийду, ще й шага винесу: нате, діду, помоліться за душі померші...

— Та годі ж бо! Бачиш, Олександро, твій чоловік, а моя жінка пішли десь за водою... Ти не маєш чоловіка, я — жінки. От ми й паристі!..

— Ну?!

— Чом би нам й справді не бути в парі? В мене було б тобі добре, як у бога за дверима...

— Чи ти, чоловіче, сон рябої кобили розказуєш, чи дороги питаєш?

— Я не сон розказую і не дороги питаю, а тебе вірно кохаю. Я сьогодні прийду в ваш садок. Виходь...

Сапальниці попрокидались і веселою юрбою обступили Олександру.

Іван не відступав від Олександри: він залицявся до неї. Молодиці глузували з його, дивлячись на те залицяння. Більш за всіх докучала Іванові Олександра.

Вже добре смерклося, як Іван перелазив у садок старого Максима. Олександра таки вийшла до Івана. Довго велась розмова у вишнику, довго було чути притиснений сміх Олександрин.

Другого дня пішла Олександра на буряки та й не вернулася на ніч додому. Не було її й на третій день. Батько та мати Олександрині не знали, що йдумати. Вони стали розпитувати про дочку і дізнались, що Іван підмовив її жити на віру.

Зразу щиро заходилась Олександра порядкувати в Івановій хаті. Вона звивалась, як муха на окропі; робота аж пищала в її руках. Молодиця всюди встигала, та все весело, та з піснею. Іванова хатина виповнилась сміхом та піснею, як гай навесні пташиним співом. Іван радів, дивлячись на жилаві, осмалені, засукані вище ліктя руки, що жваво бігали від одної роботи до другої. Він дивився в її веселі, чорні очі, що полискували, аж пекли, з-під високих, веселкою, брів, і знов радів. Але незабаром робота докучила Олександрі. Їй докучила самота у хаті-пустці, хатня безустанна робота, тієї "помії та ще помії", як вона казала. Палкої, поетичної вдачі, вона не могла вдовольнитися буденним життям, запряглась до щоденної важкої праці. Вона чула, що, oprіч робочої сили, єсть у ній ще щось, чому вона не знала ймення, але що поривалось до іншого, кращого життя, виливалось у пісні, жартах, дотепі... Олександра кинула все лоском у хаті й побігла на буряки.

Іван спершу нічого не казав Олександрі. Але, побачивши, що в хаті все стоїть жужмом, що на городі неполені грядки заростають бур'яном, замотав те собі на вус та скося поглядав, очікуючи, до чого воно йдеться. Олександра не займала постаті там, де Іван був наставником. Вона ставала там, де наглянула молодого, гарного наставника. Іван здалеку чув її гучний регіт, її жарти. Вона й на хвилинку не вгавала, усе плела харки-макогоненки, розказувала сім мішків гречаної вовни. За її приводом сапальниці реготались, аж гомін стояв над розлогим зеленим полем. Іван аж зуби зціплював та мовчав поки що. Аж одного дня таки не витримав: він сказав їй, що взяв її не на те, щоб вона продавала зуби та реготалась з парубками; що онде городина заростає бур'яном, що в хаті нема ладу. Олександра спახнула. Знялась буча, мало-мало не дійшло до бійки. Олександра покинула Івана, не проживши із ним і двох тижнів. Вийшовши з Іванової

хати, вона не знала, що з собою чинити. Додому в Мовчани не хотілось йти; вона боялась батька, хоч він був завсігди добрим для неї. Вона переночувала в знакомій жінки, а на другий день пішла до жида-орендаря просити, щоб нараїв яку службу. Жид таки того ж дня знайшов їй службу у двірку, в оконома. Служба була важка, плата мала. Треба було вставати рано, лягати пізно. Ще ген-ген до світа, а вже будять її доїти корову та до череди гнати. Візьме Олександра дійницю, піде вдосвіта доїти корову та й засне над дійницею навсидячки. Стара окономова мати, люта, як змія, стежить очима за кожним ступнем наймички, клене, лає, не дає просвітку. А роботи по самі вуха: треба обід готувати та видавати, посуду мити, хустя прати, хліб пекти... Аж тепер згадала Олександра Гната, згадала й свою хату. Як є, то є, а все-таки свій куток, своя робота. Їй жаль стало своєї хати, жаль на Гната, а ще більший жаль на Настю. "Ох, коли б не та розлучниця, не зазнала б я такого лиха. Але почекай! Прийде і твоя черга! Хіба б мені руки повсихали, щоб я не витягла тебе за коси прилюдне з моєї хати! Тоді ти не тієї заспіваєш, голубко!" — думала Олександра.

Олександра нудьгувала на службі. Думки її рвались поза обсяг щоденщини; вона бажала кращого, празникового життя. А у службі усе будень, усе загайно. Найнялась — продалась. В неділю чи в свято — вийде Олександра на музики, впірно, мов у море, в юрбу веселої безжурної челяді, задивиться на парубочу красу — і відійде трохи від серця. А як згадає, що на порозі вдома зустріне її окономова мати та почне сичати, як гадина, та гризти, та корити, то аж очі блискавкою блиснуть у неї від злості, а веселі брови низько насунуться на очі, мов густі чорні хмари перед дощем.

На музиках причепився до неї здоровий, огрядний парубок — Василь. Він наймав Олександрі музики, купував їй горілку, хмелем вився коло неї та зазирає у палкі очі. Олександра й сама моргала на хлопця, зачіпала гострим словом, палким поглядом. Вона любила хлопців і була б рада, щоб вони ходили за нею чередою. Після музик, увечері, довго стояли Василь та Олександра під вербами край ставка і вели розмову. Василь казав, що буде ходити до неї, буде любити її, бо таких чорних брів нема в Кругах, та й поза Кругами чи знайдеш.

Одного вечора Олександра сподівалась Василя. Вона видала панам вечерю і внесла до пекарні цілий оберемок немитої посуду. В пекарні було неохайно. Здорова піч, роззявивши чорну пащу, дихала теплом. На позаливаній долівці стояв цебер, повний помий, валялись під ногами мокрі мийки, ганчірки, лушпиння з бараболі. На ослонах, на столі та припечку скрізь понаставлено немитого начиння — горщиків, мисок, ложок. Мухи роями пообсідали чорні стіни, роями здіймались із стін і гули, як бджоли в пасіці. Лампочка без скла чаділа на всю хату. В пекарні було душно, повітря було якесь кисле та важке. Олександра натомила за день і з злістю жбурнула панську посуду на стіл; тарілки забряжчали, мов жиди загєргали на ярмарку. Олександра сіла на тапчан і згорнула руки. Для неї так остобісіла служба в панів та безперестанна робота, так настирились пани, а найгірше стара окономова мати! "Не буду мити посуду, най їм дідько лисий мие!" — думала Олександра, згорнувши руки. Вона прилягла трохи спочити і захропла на всю хату. Пекарня виповнилась різномірними згуками:

Олександра хропла, мухи гули під стелею, в кутку за запічком цвірінькав цвіркун; лампочка усе чаділа та піч пашіла теплом. В пекарню увійшов Василь. Він озирнувся по хаті і нагледів на тапчані Олександрю. Василь почав будити її, а Олександрі приснилося, що окономова мати стала відьмою, сіла на помело, вхопила її за коси і потягла в комин.

— Пустити! — закричала Олександра не своїм голосом, підводячись на лаві.

— Дурна, чого кричиш, то я, Василь. Олександра сиділа і протирає заспані очі.

— То ти, Василю, а я думала, що то відьма мене тягне...

Олександра встала і нерівною ногою, ще сонна, завешталась по хаті. Поприбиравши трохи з стола, вона повиймала з печі вареники з сиром та молочну кашу і поставила перед Василем. Василь приніс горілки. По чарці Олександра прочумалась і повеселішала. Вона сіла коло Василя і задивилась на його міцну, здорову фігуру, широкий рум'яний вид із сивими очима та широкими бровами, на його темний молодий вус. Василь кидав у рот вареники, як у безодню; на полумиску вже мало лишилось вареників. Олександра схаменулась і заходила коло вареників: їй самій схотілось їсти після чарки!

— Гвалт! Рятуйте! Василь заслаб на гарячку — їсть без пам'яті! — скрикнула Олександра, кумедно закриваючи рукою полумисок.

Василь загарчав, як пес, і кинувся до Олександри.

Він усе наближався до неї, гарчав та гавкав, показуючи свої білі зуби. Олександра не пускала полумиска і сміялась. Василь наблизився до самого лиця Олександриного, кинувся кусати її, кумедно удаючи злість та завзятість пса. Олександра крикнула й пустила полумисок. Василь схопив полумисок, обняв його і почав їсти вареники, жартівливо кланцаючи зубами.

— Ох, мені лишенько! — жахнулась Олександра. Ще як почують пани, що в кухні хтось, то буде мені на горіхи! — Вона метнулась до сіней, послухала під дверима, чи тихо в покоях, і, вернувшись до пекарні, позавішувала хустками вікна та причинила двері. В пекарні стало весело; чути було сміх, веселу розмову. Василь залицявся до Олександри, а вона забувала і свою лиху долю, і тяжку щоденну роботу, дивлячись у веселі сиві очі Василеві.

На другий день окономова мати насилу добудилась Олександри. В пекарні немита посуда стояла лоском. Стара напнула Олександрю мокрим рядном. Вже сонечко ген-ген підбилося угору, а вона спить, неначе пані яка в перинах! Ще й посуду немиту лишила на ніч, помийниця жидівська!

Олександра не витримала.

— Оце, господи! Точать мою душу, як той шашіль! Коли я вам не вгоджу, то глядіть собі кращої наймички.

Олександра з злістю шпурляла що було в руках, хрюпала дверима та посилала всіх до всіх чортів...

Одного разу Олександра таки не встереглась. Василь сидів у пекарні, а окономова мати застукала їх саме тоді, як Василь заходився коло вечері. Василь скочив через

вікно, але так незручно, що шибка дзенькнула і посипалась на землю. Олександра погасила світло, вхопила полумисок із стравою та тицьнула його під лаву; потому всунула у піч пляшку з горілкою і хліб, а сама лягла на постіль, прикинувшись, що вона спить. Стара добре чула, що хтось плигнув через вікно. Вона увійшла з світлом, оглянула всі кутки, повиймала з-під лави та з печі страву і горілку і почала лаяти Олександру. Знялась буча. Пані та наймичка сварились, докоряли одна одній та мало не бились... Другого дня окомом розщитав Олександру.

Олександра перебралась до знайомої жінки. Вона ходила копати буряки і з того добувала прожиток для себе. Василь таки не кидав її.

Дні минали за днями. Настала осінь. Подихнули морози, зціпили землю, зв'ялили гаї та діброви. Річка стялась і заблищала склом межі чорними берегами. Випав перший сніг, земля побіліла, неначе завилась білою габою.

Василя взято у москалі. Олександра потужила трохи та й втихомирилась. Чи то одні в світі веселі очі та густі брови?

Однак самотнє життя скоро докучило Олександрі. "Господи! сьогодні як учора, завтра як сьогодні! Усе одно та й одно! Коли б уже хоч гірше, так інше!" — думала Олександра.

На щастя її овдовів не старий ще чоловік. Третя жінка лишила йому четверо дрібних дітей. Бідний Петро не знав, що йому чинити у світі божому. Діти малі, треба їм лад дати, треба й на хліб заробляти. Взяти наймичку — тяжко: раз те, що нічим платити, а друге що наймичка не догляне господарства як слід. Петро зупинивсь на одному: знайти яку покритку або удову, щоб сидіти з нею на віру. Він чув про Олександру і переказав через жінок, щоб вона йшла до його жити на віру. "Піду, — думала Олександра, — він поховав трьох жінок, то буде мене жалувати, бо вчетверте не оженився. Може, мені хоч трохи виясниться..." Випили могорич, Олександра вступила у Петрову хату, що відтоді мала бути і її хатою. Хата була маленька та низька. Висока Олександра мало не черкалась головою об стелю. Вона все ходила по хаті з зігнутою головою; їй здавалося, що вона або наб'є собі гулю на голові, або завалить стелю в старенькій хаті. Стіни в хаті аж позацвітали від вогкості та почорніли від диму. Скрізь було видко убожество, неохайність. Малі діти пищали по закутках. Роботи було сила. Олександра не знала, за що перш хапатись. Щоб запалити в печі, треба було перше назбирати сухого ломаччя, бо готового палива не було. Муки на хліб теж довелось позичати, бо після похорону жінки Петро не мав і гроша у гамані. Олександра пекла хліб, варила страву, мила сорочки дітям і не мала часу й спини розігнути. Малі діти ревли, докучали їй. Вона не любила дітей, не звикла до них. Тісна та низька хата давила її, як домовина. Олександра не мала чим дихати. "Оце вскочила, — думала вона. — Ні, не буду я тут, не витримаю. Краще мені бурлакувати, ніж свою силу, свій вік молодий звести, працюючи на чужих дітей".

Сливе дві неділі робила Олександра, як віл у ярмі. Перегодом охота до праці десь щезла, а дедалі почала вона ходити й до корчми. Кине в хаті все жужмом, а сама чимчикує до корчми. Діти пищать з голоду, в хаті холод — піч нетоплена, а Олександра

гуляє в корчмі та моргає на парубків, та зачіпає молодих чоловіків. А ввечері, вже добре п'яненька, влізе у хату і зчинить страшенну бучу: голомшить дітей, чіпляється до Петра, кричить, репетує і довго не може втихомиритись... Петро стерпів раз, а вдруге не витримав. Він побив її так, що вона ледве-ледве підвелась з долівки, і вигнав з хати, ще й двері засунув на засув. Побита, знівечена, вибігла Олександра в садок. Була відлига. Мокрий сніг цілу ніч падав на мокру землю, і все вкрилось білим покривалом. Густий сивий туман наліг на землю. Здавалось, що олов'яне небо зсунулось униз, а небосхил так наблизився, що до краю неба не більш як сто ступенів. Але та маленька сива баня накривала чудовий закуток. Дерев в садку, обідрані з листя холодними осінніми вітрами, знов одяглися в розкішну білу одіж. Гілля дерев та кущів погнулись під важкою сніговою одіжею. Куди не глянеш, скрізь непролазна біла густина. Зимові тіні лягла під білими деревами. Чистий сніг, пригнічений туманом, не блищав, не сів. У вогкому тумані було важко дихати. Густа біла рослинність, що оточувала навкруги, переносила мрію в якусь зачаровану країну, в якийсь чудовий, мов у казці, куточок, овіяний таємними чарами. Туга гнітила серце Олександрі, як туман землю. Їй було так гірко, так тяжко на світі! Недоленька знушалася над нею, як мачуха над нерідними дітьми... І все через ворога лютого, через оту клятву Настю, що зчарувала Гната... Ах, вона вбила б, на шматочки порвала б і розлучницю тую, і Гната, і себе! Злість поняла її серце, як весняна вода талий сніг! Що робити? Що чинити? Піти до своєї хати та закоси витягти звідти Настю, наробити їй сорому? Навіщо, коли Гнат не любить її, Олександри, — вона се довідне знає, коли в хаті, хоч і своїй, знов буде пекло, не згірш, як і в чужій!.. Е, бий їх сила божя! Чи то тільки світа, що у вікні? Знайти собі якусь службу та й звікувати вік у наймах... А поки брови не злиняли, поки личко не змарніло — кохати гарних парубків, затанцьовувати лихо на троїстих музиках, топити горе на дні пляшки!..

Олександра озирнулась навкруги і зачепила гілку дерева. Сніг холодними клаптиками впав на її гарячий вид й трохи прохолодив його. Вечір насунувся над землею. Вже добре заневиднілось, коли Олександра прийшла проситись на ніч до знайомої жінки.

За кілька днів Олександра стала за наймичку в жида-орендаря.

А час линув. Кипіли морози, завивала хуртовина, царював холод. Минуло холодне різдво.⁴

На службі в жида Олександра зовсім розледащіла. Вона почала пити. І перше неохайна, вона стала задрипанкою, справжньою жидівською наймичкою. Люди цурались її, але Олександрі було все байдуже. В голові її вічно шуміла сивуха; вона все ще моргала на хлопців, але вже забула лік своїм коханням. Лише інколи прокидалась у ній свідомість свого стану, і тоді серце обливалось жалем до тих, через кого вона загубила свій вік молодий. Тоді обхоплювало її лише одне бажання: піти до Гната, вигнати Настю з хати та, оселившись там, знов зробитись такою хазяйкою, якою вона була колись, як ще жила з Гнатом...VI

Зорі тихо блимали на темному небі. Твердий, як цукор, сніг світивсь блакитним

світлом у темряві ночі. Гнатова хата дивилась у п'ятьма трьома червоними вікнами: в хаті горіло світло. Настя, вставши вдосвіта, палила в печі на обід. Гнат коло каганця лагодив шлеї, сидючи на триногому стільчику. Сухе ломаччя весело палало в печі і тріщало червоне полум'я виривалось з чорних челюстей, лізло в комин здоровими язиками, осявало противну стіну. Настя стояла біля печі, осяяна рожевим світлом. Її повні, трохи бліді щоки спалювали рум'янцем, в тихих очах світилися спокій та щастя. Обсипана рожевим світлом, свіжа та гарна, Настя здавалась запашною трояндою. Гнат порався коло шлеї та часом споглядав на Настю. Він чув, що йому добре. На серці було так легко, радісно, як часом у малої дитини гарного погідного ранку. Йому хотілось співати, і він почав тихим голосом:

Ой, з-за гори буйний вітер віє,

Там удівонька та пшениченьку сіє...

— Отакої ще! В п'ятницю, та ще й вдосвіта співати! — докірливо обізвалась Настя.

Гнат замовк. Він і забув, що нині п'ятниця. Але радісний настрій не розвіявся від Настиної уваги. Якись солодкі, любі спогади та думи колишали його серце; в серці мимохіть лунала пісня. Гнат був щасливий. Відколи Настя вступила в його хату, в хаті стало тихо та весело, мов янгол перелетів її та навіяв спокій. Навіть у хазяйстві пощастило Гнатові; перш, було, за що не візьметься — у всьому невдача, мов заморожено; а тепер і на корову спромігся, і коненята купив, і вівці мекають на оборі. Гнат став на ноги, зробивсь хазяїном. Звідкись припала охота до праці, десь взяли нові сили, енергія. Здається, гори перевертав би і не чув би втоми: хоч кривавиця на чолі, та рай у серці. Так, Гнат був щасливий. Одно тільки — Олександра... думка про неї наганяла хмару на Гнатове чоло; він жахався тої думки, мов мари, силкувався одкараскатись від неї; і справді, грізна постать Олександрина, якою малювала йому його уява, зникла десь, мов туман під промінням сонця. Думкою про Олександрю боявся Гнат скаламутити своє тихе щастя... Пообідавши, Гнат узяв сокиру і подався на двір.

Займався пишний січневий ранок. Золотий промінь сонця перелинував зі сходу на захід, і вершечки синіх хмар зайнялись червоним полум'ям. Сонце, мов здорова червона діжа, випливало з-за краю землі та обгорталося блискучими хмарками, що спалювали від сонячного проміння, мов солома від вогню. Виплило. Дерев, одягнені в легеньку одежу з срібного інею, облились делікатним рожевим світлом. Проти синіх тяжких хмар, що оповили захід, здавались вони делікатними рожевими тінями. А на сході, між блакитним небом та білим снігом, зависла рожева імла, мов блискучий рожевий серпанок. По твердому, рипливому снігу стелились довгі тіні від дерев, хат, тинів. Ясний сонячний промінь срібною доріжкою лягав по снігу межі довгими тінями. Синій дим цівкою знімався від коминів і змішувався вгорі з рожевою імлою... Ранок дихав морозом.

Гнат оглянув хуру дров, що привіз учора з лісу, і заходився рубати дрова. Стук сокири по сухому дереву далеко котився в рожевому морозному повітрі...

Помивши посуд після обіду та поприбиравши в хаті, Настя сіла на лаві під вікном

вишивати сорочку й закинула на шию червону та чорну заполоч. Біле шитво вкрило її коліна. Настя взялась до роботи та ще раз глянула на хату. В хаті було чисто та гарно, як у квітничку. З білих стін дивились гарні боги, завітчані сухим зіллям, обвішані рушниками. Чепурний комин білів, аж сяв. Долівка була гладенька та жовта, як віск. Веселий ранішній промінь грав на полив'яних мисках, що стояли в миснику, ушиковані, як військо. Настя любила свою веселу, теплу хату. В сій маленькій хатині зазнала вона щастя. Гнат любив її, жалувал, як малу дитину; він не давав їй робити важкої праці, аж Насті спершу трохи чудно було, що про неї так піклуються. І мати, і перший чоловік її не конче звертали увагу, чи їй було тяжко, чи не тяжко. А Гнат — то води вкине у діжку, то дров унесе до хати, то так у чому допоможе Насті. А прийде з ярмарку, то вже неодмінно принесе гостинця: хустку, або ковтки, або й разок намиста. Про сварку забулася Настя, яка вона й буває: ніколи не чула вона від Гната згідного, зневажливого слова. А проте у Настиному серці, мов павутиння, снувався смуток. Вона думала про Олександру і боялась її гірш смерті. Відколи Мотря сказала, що Олександра нахваляється за коси витягти її з хати, полохлива Настя тремтіла від одної думки про се. Їй часом здавалося, що Олександра неминуче має прийти і тоді... вона боялась подумати, що тоді буде, і лише тремтіла, як осика на вітрі.

І тепер — вишивала Настя та думала про Олександру. От, прийде Олександра, вижене її з хати, наробить слави на ціле життя, і минеться щастя, мов сон хороший, і поб'є її недоленька, мов мороз квітку... Настя схилила голову над розкішним поликом, а серце її сповнилось жалем невимовним, мов криниця водою.

Перед вікнами мигнула якась висока постать; заскрипіли сінешні двері, потому відхилились двері до хати і на порозі стала... Олександра. Настя так і прикипіла до лави, угледівши Олександру. Їй здалося, що то смерть її прийшла за нею; серце в неї перестало битись у грудях, голос наче втік глибоко-глибоко в груди, так що звідти несила добути його й крикнути. Настя немов захолола, затерпла вся та лише дивилась на Олександру здоровими, переляканими очима. А Олександра стояла висока, грізна, бліда та жовта; чорні очі світились лихим, ворожим вогнем.

— Чом же ти не вітаєш мене, не просиш сідати, Настусю? — засичала Олександра.

Насті здалося, що то гадина засичала, обвившись коло її серця.

— Чи так запаніла, розлучнице люта, влізши до моєї хати, що сидиш, мов княгиня, закопилівши губу? Ти думала, паскуднице, що я не прийду до тебе? Що ти будеш господинею в моїй хаті, а я буду пропадати по жидівських наймах?! А не діждеш сього, не діждеш! — скрикнула Олександра, приступаючи до Насті.

Настя сиділа непорушно на лаві біла-біла, як шитво на колінах. Їй здавалось, що кожне слово Олександрине бігло на лотоках, шуміло під колесом і спадало на її голову тяжким, пекучим водоспадом.

Олександра сатаніла, її дратувало мовчання Настине,

— Ти думаєш, чарівнице, що зчарувала мого чоловіка, то воно так тобі й минеться? Ти думаєш, що я тобі терпітиму? Ні, годі!! По сей дуб милі!...5 Зараз мені збирай своє манаття та про мене хоч в очерет тікай з моєї хати, бо я тебе за коси тягтиму через

село, як останню паскуду! Чуєш?! — крикнула високим голосом Олександра і сіпнула Настю за рукав.

Настя зірвалась з лави. Кров кинулась їй в лице, залила його аж до хустки.

— Геть, сатано! бо як дам, то й перекинешся! — скрикнула Настя.

— Хто? Ти мене битимеш? Ти, слинява, задрипанка?! Ану вдар! вдар! — Олександра наближалась до Насті грізно, як чорна хмара.

Настя стояла з піднятою догори рукою, червона, тремтяча.

— Ну, бий! бий! — Олександра присунулась до Насті, аж налізла на неї. Настя стусонула її кулаком.

— От же тобі за це!. — Олександра збила хустку й очіпок з голови в Насті і потягла її за коси до порога.

Настя вереснула не своїм голосом, вчепилась за груди Олександрині і розірвала на ній намисто. Намисто заторохтіло, мов горох, розкотившись по долівці.

— Оце тобі чари, оце тобі чужі чоловіки, розлучнице! — верещала Олександра та тягла Настю до порога. Старенькі двері відскочили під натиском Олександриних плечей.

— Гвавт! — крикнула Настя в сінях. — Гвавт! закричала вона дико на дворі і, пручаючись, впала на сніг.

Саме тоді Гнат почув крик Настин. Він, як стій, з сокирою, побіг до хати. Сцена, що побачив він перед хатнім порогом, мов мороз, стяла кров в його жилах. Та се була лише одна хвилина. В другій — Гнат, мов ранений ведмідь, кинувся до Олександри і схопив її за груди.

— Пусти! — не своїм голосом заревів він, струсивши Олександрю, як грушею.

— Ба, не пущу! — й собі крикнула Олександра; очі її запалали вогнем, як у голодній вовчиці.

— Пусти, бо зарубаю! — крикнув Гнат і замахнувся на неї сокирою.

— Зарубай, то підеш у Сибір із своєю любовницею, — захрипіла Олександра, сіпнувши Настю за коси.

Настя йойкнула.

Гнат не стямився від того стогону; він підійняв сокиру над Олександриною головою.

— Ой! — дико скрикнула Олександра і зняла руки, щоб закрити голову... та не встигла. Блискуча сокира, мов блискавка, впала їй на голову і глибоко розколола череп. Олександра хрюпнулась на землю. З глибокої рани линула кров та закрасила білий сніг.

Настя підвелась і, бліда, простоволоса, тремтячи як у пропасниці, дивилась на труп Олександри.

Гнат важко дихав, наче ухекавшись від довгої біганини. На білому, як папір, обличчі застигли гнів та невимовний біль. Широко розкриті очі нестямно дивились на червоні плями на снігу.

На крик збіглись люди. Звідусюди було лише чути: "Ох, господи! чоловік жінку

зарубав!. Ох, лихо, та ж то Олександра!. Ой, боже мій, боже мій! Та біжіть хто до старости!.."

Деякі жінки плакали. Ніхто не смів наблизитись до хати; юрма народу товпилась коло воріт, гомоніла та шуміла, як ливний дощ улітку.

А Гнат усе стояв на одному місці та уважно витирав полою свити закривавлену сокиру. Він ще не тямив, що се сталося.

В голові у Насті уперто ворушилась одна думка: в хаті відчинені двері, треба їх зачинити, бо найде холоду та настудиться хата. Думка ся кружляла в Настиній голові, однак Настя стояла на одному місці, мов зачарована, і не чула навіть холоду, не помічала, що була в одній сорочці, простоволоса.

— Староста йде, — загомоніли в юрмі, — староста... Староста, високий, саме в силі чоловік, подався на двір. За ним йшли десятники та соцький. За десятниками потовпились на подвір'я й люди.

Староста оглянув Олександрю: вона була мертва.

— Ей, візьміть його, зв'яжіть, — показав староста десятникам на Гната, — треба доставити його у волость...

— Не треба в'язати, він і сам піде, — обізвались в юрмі.

— В'яжіть! — крикнув староста. — Тепер і батькові рідному не вір!.

Десятники обступили Гната. Вони відібрали від нього сокиру, зв'язали ззаду руки поворозкою. Гнат не пручався: він стояв, як покірна дитина, або, краще, як пень, з котрим можна все зробити.

Десятники вже мали рушати з Гнатом, коли враз почулося страшне, розриваюче душу: "Ой!. а-ой, що ж се сталося! Господи, що ж се сталося!" То Настя опам'яталась і кинулась до Гната, страшна, простоволоса, з заломаними руками.

Вона припала до Гната, обіймала його, умліла на його грудях. Той крик, той плач гіркий зробив на Гната дивне враження. Він став, глянув навкруги і наче зразу все зрозумів, все уявив собі: і те, що сталося, і те, що мало статися... Гнат порушився; зв'язані руки ще більше вияснили йому його стан. Він застогнав і почав випручуватись з поворозок.

— Ой, пустіть мене!.. Ой, що ж я зробив!.. Ой, пропав же я навіки!.. Пустіть мене, люди добрі, пустіть... благав Гнат і на його блідому виду малювався безмір муки.

Настя припадала до його та голосила.

Громада стояла німа, глибоко порушена. Дехто просив розв'язати Гната, але староста не звелів. Надбігли Мотря з Семеном; вони якось відірвали Настю від Гната. Гната повели. Мотря взяла Настю до своєї хати. Труп Олександрин поклали в Гнатовій хаті, приставили до нього варту і дали знати Максимові.

Раніше почало вставати сонце, щиріше доглядати землю. Поринули весняні води, задзюрчали струмочками, заклекотали в ярках, розіллialiсь широкою повіддю. З-під снігу зазеленіла травиця і звеселила жайворонка. Звився жайворонок високо під чисте, неначе нове, небо і заспівав про те, що мертва земля ожила знов, що сонце, зрадивши

щастям землі, стало ласкавим, теплим, ясным, що повіяли вітри і принесли на своїх крилах невідомі досі пахощі, що забриніли у веснянім повітрі мухи та набубнявіли на деревах бруньки, готуючись зеленим листом замаїти гаї та діброви... Жайворонок співав, аж луна йшла під блакитне небо, а в лісі слухав того співу первоцвіт і, здійнявши догори, мов руки, два зелені листочки та схиливши білу головку, неначе дякував золотому сонечку, що воно йому першому дало спроможність побачити веселе свято весни...

Саме напровесні Настя злягла: знайшлось хлопчатко.

Стара Явдоха поралась коло слабкої дочки, а сама ходила, мов з хреста знята. Тяжкі пригоди згризли, з'їли її, мов іржа залізо. Явдоха вірила, що бог покарав її за дочку, що жила на віру, та все розкидала розумом, куди б краще піти на прощу та відмолити своїй доччині гріхи. Настя теж змарніла; вона стала мовчазна та сумна-сумна і часто плакала. Коли вродилась дитина, Настя змила її гіркими. Охрестили дитину Івасиком. Взяла Настя вивід і, почекавши, поки земля прочахне, подалась з дитиною в город відвідати Гната, що сидів у тюрмі, очікуючи суда.

Настя вперше зроду вступила до тюрми. Важкий дух, високі та чорні хати з загратованими вікнами, арештанти в широких сіряках — все те вразило її дуже прикро. Настя почула брязкіт кайданів, і їй стало страшно.

Гнат зрадів, побачивши Настю та сина, і заплакав.

Він не знав досі, що в його є син. Настя й собі плакала. Вони тихо плакали, повні невимовного смутку та жалю. Настя дивилась на Гната й не пізнавала його; обстрижений, блідий, аж жовтий, в широкій сірій свиті, він не скидався на того Гната, яким вона бачила його в селі.

Гнат узяв сина на руки і довго дивився на нього; сльоза закрутилась йому в очі та гарячою краплею впала на лице дитини. Дитина заплакала.

— Рятуй мене, Насте!.. Піди до адвоката, заплати йому, що схоче... Перекажи тітці Мотрі, най продадуть усе моє добро та визволяють мене з тюрми...

Настя ходила до адвоката. Адвокат розпитався, переглянув справу і похитав головою. Він сказав, що справа погана через те, що люди чули ще перед вбивством похвалки Гната забити Олександрю. Проте обіцяв боронити Гната на суді, як скоро дадуть йому половину умовлених грошей тепер, а половину саме перед судом. Настя переказала тітці Мотрі благання Гнатові рятувати його. Мотря попродала Гнатові коні й вівці і віднесла гроші адвокату. Всі почали чекати того суду, який мав бути либонь восени, як казав адвокат.

За роботою в городі, за жнивими збігло літо, як один день. Холодна осінь оповила землю сивими туманами, зілляла дрібними дощами. Настав день, в який мали судити Гната.

Гната приведено з тюрми у суд. І здорова кімната з високими вікнами, і юрма панів, і судді в мундирах з золотим коміром — все здається йому чужим, незвичайним, байдужим до його горя, до його долі. Білий, як крейда, стає Гнат за ґратками, неспокійно водить очима за кожним рухом суддів, уважно ловить ухом кожне слово.

Ось читають, як він убив Олександру, яка завширшки була рана на голові, що казав Гнат на слідстві... Викликають свідків. Свідки доводять, що Гнат сварився з жінкою, вигнав її з хати, нахвалявся вбити. Ось устає з-за стола якийсь пан з золотим коміром і починає розказувати, який Гнат злочинець, як він довго намірявся вбити Олександру, як він бив її, нівечив, мов звір, лютував над бідною офірою... Гната раз обсипає снігом, другий — жаром. Ах, се неправда!. Він не злочинець... він не хотів її смерті... се так якось склалося... Гнат кілька разів поривається сказати, що той пан помиляється, що він не знає, як се було, але його зацитькують... Опісля говорить оборонець Гната. Він розповідає, як Гнат любить Настю, як він розійшовся з жінкою, як розпалився серцем, побачивши, що Олександра б'є його кохану, як, засліплений гнівом та жалем, не тямлячи, що робить, зарубав покійницю... Оборонець говорить довго та гарно, а Гнат цілою істотою відповідає на його мову: "так, так"... Промінь надії блиснув у Гнатовім серці, він вірить, що аж тепер дізнались судді, де правда... Довгі, довгі хвилини-роки переживає Гнат, очікуючи, що скаже суд. Аж ось читають рішенець, і Гнат дізнається, що його засуджено на заслання в Сибір...

Світ гасне в очах Гнатових, в ушах шумить, він заточується і мало не падає... Москалі беруть його попід руки і знов ведуть кудись... мабуть, у тюрму...

Настя все чула й бачила. Їй здавалось, що серце в неї ось-ось пукне з жалю, вона вмере... Перелякана, збентежена, вийшла вона з суду, гірко плачучи та не знаючи, що з собою діяти...

Другого дня відвідала Настя Гната. Гнат видався Насті спокійнішим. Він говорив мало.

— Чи підеш за мною в далеку дорогу, Насте? — спитав він, прощаючись.

Настя нічого не відповіла, але подумала: "Піду! яке мені життя без його?"

Настя сказала матері, що хоче йти за Гнатом. Явдоха в плач: як? В неї одна дочка, та й та покине її на старості літ, піде десь у чужу, далеку сторону, щоб вже ніколи не вернутись звідти!.. А хто ж її догляне на старість, хто очі закриє, хто поховає? Та вже коли старої матері не жалко, то пожалувала б хоч дитину маленьку: де ж таки вибиратися в таку далечінь під зиму, в холод та студінь, з малою дитиною?..

Настя не думала досі про дитину. Їй жаль стало маленького Івасика. Чутливе материне серце обіллялось жалем на одну думку, що дитина мерзла б або й зовсім замерзла в далекій холодній дорозі. Завзяття, з яким думала Настя про мандрівку з Гнатом в заслання, трохи прохоллоло. Але вона все ще вагалася та не знала, що чинити.

Дивлячись на материні сльози, слухаючи, як усі відраджали їй покидати свої сторони, Настя непомітно звикала до думки, що йти за Гнатом в далеку Сибір річ неможлива. Вона любила Гната, жалувала його, плакала за ним і... все-таки лишилась у Мовчанах.

* * *

Минуло два роки. До Насті заслав старостів удовець з другого села. Старости заміняли хліб. Справили весілля. Гукаючи та співаючи, гучно проминула весільна перезва кладовище, де лише мріла поміж могилками зелена Олександрина могила...

Листопад 1891, с. Лопатинці.

1 Тростянець — містечко на Вінниччині, нині райцентр.

2 Браїлів — містечко, нині селище міського типу Жмеринського району Вінницької області.

3 Купайло (Іван Купало), Іван Купайло — одне з найпоширеніших поганських божеств у слов'янській міфології. Жіноча паралель Купала, або Марена. Давнє поганське свято Купало під різними назвами відзначало багато народів Європи й Азії. Святкували його, зокрема, на Україні, в ніч з 23 на 24 червня за ст. ст., з іграми, піснями, скаканням через багаття, обливанням водою. Під тиском християнської церкви цей поганський культ злився з християнським культом Іоанна Хрестителя (звідси й вазва — "Іванів день", "Івана Купала").

4 Різдво — християнське свято народження Ісуса Христа. Православною церквою відзначається 25 грудня за ст. ст.

5 По сей дуб милі! — Місцевий вираз, що означає: досі і не далі!